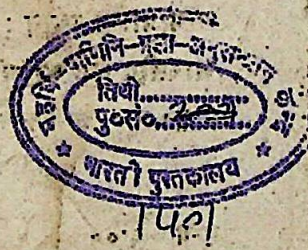

नामस्मदीयम् रहस्यम्
 (ब्रह्मकाण्ड)
 3.4₁

दीयम् रहस्यम्

ब्रह्मकाण्ड]

146

लेखक :

डा० नर्मदेश्वर तिवारी

प्रकाशक :

भारतीय विद्याकाशन

वाराणसी

दिल्ली

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri
प्रकाशक :—

© भारतीय विद्या प्रकाशन

१—पो० बा० न० ११०८ कचोड़ी नजी, वाराणसी-२२१००१

२—१, यू० बी० जवाहरनगर, बंग्लोर रोड, दिल्ली-११०००७

अन्य प्राप्ति स्थान :—

भारतीय बुक कारपोरेशन

१ यू० बी० जवाहरनगर, बंग्लोर रोड, दिल्ली-११०००७

मूल्य—६००

प्रथम संस्करण १९८८

—: निवेदन :—

छात्रों की सुविधा / लिए अन्य गाइडों तथा प्रश्नोत्तरियों का भी प्रकाशन किया गया है। प्रत्येक वर्षों की भांति इस बार भी सफलता के लिए भारतीय विद्या प्रकाशन की ही गाइडों का चयन करें।

मुद्रक :

राजप्रेस

४८-१/६१-सी. पाटनदरवार

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.
(गायघाट), वाराणसी १

द्वित्राः शब्दाः

1401

॥ श्री हरिः ॥

सम्पूर्णानन्दसंस्कृतविश्वविद्यालयस्याचार्यतृतीय-वर्षीयपरीक्षायां निर्धारितवाक्यपदीयब्रह्मकाण्डस्य प्रश्नोत्तरमिदं “वाक्यपदीयरहस्यम्” परीक्षार्थिनामतिशयसहायभूतं प्रस्तूयते । ग्रन्थरत्नमिदं सर्वविद्यासारसङ्ग्रहभूतव्याकरणशास्त्रस्यापि रसभूतदार्शनिकतत्त्वानां निदर्शकमस्ति । वाक्यपदीयरहस्यञ्चेदं तत्प्रतिविधिभूतमस्ति । तत्प्रश्नोत्तरेषु सर्वेषु शोभनं मनोहारि सर्वोपयोगिवास्तीति त एवानुभवं करिष्यन्ति, येषामनेन परिचयो भविष्यति । तेषां सर्वेषां मनोमोदकारि भवत्वित्याशया प्रस्तौति—

डॉ० नर्मदेश्वर तिवारी

अध्यक्षो व्याकरणविभागस्य

वाराणसेय-डी, ७/२३ सकरकन्दगलीस्य

श्री साधुबेलासंस्कृतमहाविद्यालयस्य

विषय-सूची

क्र० सं०

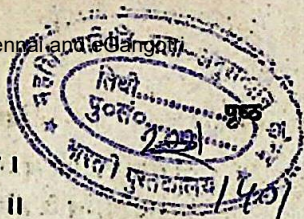
विषय

पृष्ठ

- ✓ १. अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।
विवर्तसेष्यभावेन प्रक्रिया जगतो यतः । इति
कारिकामिमां विशदं व्याख्याय अक्षरपदस्य सार्वक्यमुत्प्रेक्षयत । १
- ✓ २. विवर्तपरिणामवादयोर्भेदं प्रदर्शयत ।
विवर्तपरिणामवादयोः कतरोऽभिष्टो वाक्यपदीयकारस्येति
वाचो युक्त्या निरूपणीयम् । ३
३. एकमेव यदात्मनातं भिन्नं शक्तिव्यवश्रयात् ।
अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥ इति
कारिका विशदं व्याख्येया ४
- ✓ ४. "अध्याहितकलां यस्य कालः" इति कारिकयानया ग्रन्थकृता
किं साधयितुमिष्यते, कालशक्तेः स्वातन्त्र्यश्च कथं सिद्ध्यति, षड्वि-
काराः के ? इति सर्वमिदं विवेचनीयम् ।
जन्मादयो विकाराः के ? कञ्चते भावभेदस्य योग्यः ? इति
स्पष्टमुल्लिखत । ५
५. एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चैयमनेकधा ।
भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥
इति कारिरूपायं विशदं प्रदर्शय 'सर्वबीजस्य' इत्यनेन विवक्षितमर्थं
स्फुटीकुरुत । ७
- ✓ ६. भेदानां बहुमार्गत्वं कर्मण्येकत्र चाङ्गता ।
शब्दानां यतशक्तित्वं तस्य शाखासु दृश्यते ॥ इति
कारिका प्रादुर्भा व्याख्येया । ८

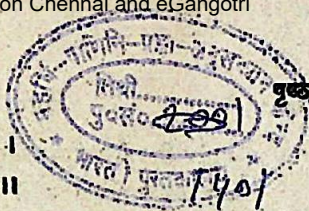
क्र० सं०

विषय

- ७ सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्यैवैकपदाग्रमा ।
युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिनी ॥
कः प्रसङ्गोऽस्याः कारिकायाः ? कथञ्च सर्ववादाविरोधित्वं विद्यायाः ?
युक्ता प्रणवरूपेत्यनेन कोऽर्थो विवक्षित इति विचिन्त्य प्रतिपादयत । ९
८. व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता वाक्यपदीयरीत्या प्रतिपाद्यताम् । १०
९. आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।
प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥
अत्र 'आसन्नं ब्रह्मणः' इत्यनेन प्रतिपिपादायिषितमर्थं समुक्तिकं
निरूप्य, व्याकरणं कथमुत्तमं तपः ? कथञ्च वेदाङ्गः तदिति
विमृशत । १२
१०. प्राप्त्यविभागाया यो वाचः परमो रसः ।
अत्र केन कस्य विभागोऽभिप्रेत इति विशदं निरूप्य कारिकाशयं
स्फुटं प्रतिपादयत ।
लाघवरूपस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविषये वाक्यपदीयमतं
निरूप्यताम् ? १४
११. अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।
तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणादृते ॥ १५
१२. वैकृतं समतिक्रान्ता मूर्तिव्यापारदर्शनम् ।
व्यतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते ॥
इति कारिकां प्रौढ्या व्याख्यायताम् ।
प्राकृतवैकृतव्यन्योः स्वरूपमुपवर्ण्य कार्यमपि निरूपणीयम् । १७
१३. नित्याः शब्दार्थसम्बन्धास्तन्नाम्नाता महर्षिभिः ।
सूत्राणामनुत्तन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः ॥
कारिकेयं विशदं व्याख्येया ।
शब्दार्थसम्बन्धावा नित्यत्वं सोपपत्तिकं प्रतिपादयत । १८

क्र० सं०	विषय	पृष्ठ
१४.	आपोद्धारपदार्था ये ये चार्था स्थितलक्षणाः । अन्वाख्येयाश्च ये शब्दाः ये चापि प्रतिपादकाः ॥ इति कारिका प्रसङ्गनिर्देशपुरःसरं व्याकुरुत ।	२०
१५.	नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिनं विद्यते । प्राणिनामिव सा चैवा व्यवस्था नित्यतोच्यते ॥ इति प्रसङ्गनिर्देशपूर्वकं व्याकुरुत ।	२१
१६.	धर्माधर्मविषयेऽनुमानप्रमाणस्यासामर्थ्यं प्रतिपद्य शास्त्रप्रामाण्यं समर्थयत । अथवा यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः । अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥ इतिकारिकामिमां प्रसङ्गनिर्देशपूर्वकं व्याकुरुत ।	२२
१७.	ग्रन्थकृन्मते क्रियन्ति प्रमाणानि इति सप्रमाणं निरूपयत । अभ्यासस्य प्रामाण्यं सोपपत्तिकं साधयत ।	२४
१८.	द्वावुपादानशब्देषु शब्दो शब्दविदो विदुः । एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ॥ कारिकेयं तथा विव्रियतां यथा शब्दविषयको वैयाकरणसिद्धान्तः स्फुटं प्रतीयेत ।	२५
१९.	वरणित्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तरकारणम् । तद्वच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥ इति विशदं व्याख्येया ।	२६
२०.	ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा । तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगिव स्थिते ॥ अस्याः कारिकायास्तात्पर्यं सम्यग् विवृणुत ।	२७
२१.	अतो निर्जातरूपत्वात्किमाहेत्यभिधीयते । नेन्द्रियाणां प्रकाशेऽर्थे स्वरूपं गृह्यते तथा ॥ कारिकेयं व्याख्येया ।	२८

अ० सं०

विषय

२२. भेदेनावगृहीती द्वौ शब्दधर्माविरोद्धौ ।
भेदकार्येषु हेतुत्वमविरोधेन गच्छतः ॥
इति कारिका प्रोक्ष्या व्याख्येया । ३०
२३. वृद्ध्यादयो यथा शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः ।
आद्यैचप्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः ॥
अस्याः कारिकाया व्याख्यानं कुरुत । ३०
२४. कार्यत्वे नित्यतायां वा केचिदेकत्ववादिनः ॥
कार्यत्वे नित्यतायां वा केचिन्नात्मवादिवः ॥
इति कारिके स्फुटं व्याख्यायताम् । ३१
२५. पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च ।
वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविष्टोक्त कश्चन ॥
कारिकामिमां विशदं व्याकुर्वत । ३२
२६. स्फोटस्याभित्वकालस्य ष्वविकालानुपातिनः ।
ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥
इति कारिका विशदं व्याख्येया । ३३
२७. स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।
प्राकृतस्य ष्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥
विशदं व्याख्यानं कुरुत । ३४
२८. इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाज्जनादिभिः ।
विषयस्य तु संस्कारस्तद् गन्धप्रतिपत्तये ॥
कारिकेयं प्रोक्ष्या व्याख्यायताम् । ३५
२९. भेदानुकारो ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः ।
क्रमोपसृष्टरूपा वाग्ज्ञानं ज्ञेयव्यपामयम् ॥
कारिकेयं प्रोक्ष्या व्याख्यायताम् । ३७
३०. ग्रन्थकृदभिमतं स्फोटस्वरूपं निरूपयत ।
इति कारिका विशदं व्याख्येया । ३८
३१. स्फोटरूपाविभागेन ष्वनेर्ग्रहणमिष्यते ।
कैश्चित् ष्वनिरसवेद्यः स्वतन्त्रोऽयः प्रकल्पितः ॥
इति कारिका विशदं व्याख्येया । ४०

क्र० सं०	विषय	पृष्ठ
३२.	नादैराहितवीजायामान्तेन ध्वनिना सह । जानुत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥ प्रसङ्गनिर्देशपुरःसरं विशदं व्याकुरुत ।	४१
३३.	शब्दस्य परिणामोऽयमिति कारिका प्रोक्ष्या व्याख्येया ।	४३
३४.	न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते । अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥ कारिकेयं विशदं व्याख्येया ।	४४
३५.	वाग्वृत्ता चेन्निक्रमेणैव बोधस्य शाश्वती । च प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यक्षमग्निनी ॥ प्रसङ्गनिर्देशपुरःसरं व्याकुरुत ।	४६
३६.	शब्दब्रह्मणोः परस्परं तादात्म्यं ग्रन्थकृता कथं साधितमिति युक्तिमतिरूपणीयम् । जगत्कारणीभूतः परमात्मापि शब्दब्रह्म एवेति साधु निरूपयत ।	४७
३७.	तस्मादयः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः । तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्वद्ब्रह्माभूतमश्नुते ॥ इति सविशदं व्याख्येया ।	४८
३८.	शब्दसाधुत्वमूलक एव धर्मो नापन्नं शमूलकोऽपि ।	५०
३९.	(क) वैश्वर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतद्वदभूतम् । कनेकतीर्थभेदावात्प्रय्यावाचः परं पदम् ॥ इति कारिकामिनाम् सम्यक् निरूपयत । (ख) 'त्रय्या वाचः परं पदम्' इति निपुणं विवेचयत । (ग) कियत्यो वाचः, ताश्च काः, किञ्च तासां निर्वचनमिति स्फुटं लिखत ।	५२
४०.	अपन्नज्ञानां वाचकत्वयोर्युक्ताबुक्तत्वं निरूपणीयम् ।	५३

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥

वाक्यपदीय-दीपिका

[प्रश्नोत्तरी]

प्रश्न १— अनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् ।

विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

कारिकामिमां विशदं व्याख्याय अक्षरपदस्य सार्थक्यमुन्मीलयत । (१६७८)

उत्तरम्—अनादिनिघनं यदक्षरम् अर्थभावेन विवर्तते, यतो जगतः प्रक्रिया (तत्) शब्दतत्त्वं ब्रह्म इत्यन्वयः ।

उत्पादविनाशरहितम्, अत एव नित्यम्, पूर्वापरीभावरहितम्, अत उप-संहृतक्रमश्च यद् अक्षरस्य ककारादिवर्णरूपाया वैखर्या वाचो निमित्तं सत् बाह्यार्थवासनया अविद्यारूपया घटपटादिरूपेण विवर्ततेऽवभासते । एवञ्च यतः शब्दार्थोभयरूपाद् उपसंहृतक्रमात् शब्दाख्यात् विकाररूपस्य जगतः प्रक्रिया = उत्पतिव्यवहारो वा भवति, तत् शब्दतत्त्वं पश्यन्ती-वाग्रूपं ब्रह्म इति सरलार्थः ।

अत्रेदमवगन्तव्यम्—सर्वग्राह्यग्राहकाकारविवर्जिता अपरिच्छिन्ना सर्वतः संहृतक्रमा पश्यन्ती वाग् ब्रह्म । तदेव अविद्यालक्षणया अन्तः पश्यदवस्थग्रा भोक्तृभोक्तव्यरूपया विशिष्टं ज्ञेयरूपशून्यं चैतन्यमात्रं जीवः । तथा च आगवतम्—

स एव जीवो विवरप्रसूतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्टः ।

मनोमयं सूक्ष्ममपेत्यरूप मात्रा स्वरा वर्ण इति प्रविष्टः ॥ इति ॥

एवञ्च स एव पश्यन्तीरूपः शब्दोऽर्थप्रतिपादनेच्छया उपलक्षितः, मनो-विज्ञानरूपत्वे आस्थितो मध्यमा वाक् कथ्यते । सैव वक्त्रकुहरं प्राप्ता कण्ठा-दिस्थानभागेषु विभक्ताकारादिरूपा वैखरी वागुच्यते । ततः सैव बाह्यार्थ-वासनया अविद्यारूपया क्रमेण घटपटाद्याकारैश्चक्षुर्वादिना गृह्यते ।

अपि च मृद्विकारेषु मृदन्वयदर्शनेन, स्वर्णविकारेषु च स्वर्णानुगमस्य सर्वानुभवसिद्धेन समेष्वर्थजातेषु शब्दान्वयदर्शनात् सर्वपदार्थनिरूपिता कारणता शब्दे साधु सिद्ध्यति । अतः शब्दब्रह्मेदम् एकम् अविद्योपाधिदक्षितविचित्र-भेदम्, अविद्योपरमे यथावस्थितरूपं प्रकाशते इति सिद्ध्यति । अनुमोदयति चामुमेवार्थं श्रुतिरपि । तद्यथा “वागेव विप्रवा भुवनानि जज्ञे” “नामैवेदं रूपत्वेन बभूते” इत्यादि । अस्याः कारिकायाः समस्तस्य ब्रह्मकाण्डस्य भूमिकारूपत्वेन तथाभूतस्य व्याख्यानस्य च प्रकृतानुपयोगित्वेन एतावतैव व्याख्यानेन संक्षिप्यते ।

यद्यपि—अक्षरं न क्षरं विद्यात्, न क्षीयते न क्षरतीति वाऽक्षरम्, अक्षरोतेर्वा सरोऽक्षरम्, अक्षरोतेर्वा पुनरोणादिकः सरन् प्रत्ययः—अक्षनुते इत्यक्षम्, वर्णं बाहुः पूर्वसूत्रे इत्यादयो व्युत्पत्तयो भाष्ये दाशिताः सन्ति, अपि चैतत्कारिका-टीकासु अक्षरस्य ककारादिवर्णस्य निमित्तम् अक्षरम् इत्यपि व्युत्पत्तिर्द-शिता । एवं हि उत्पादविनाशरहितम्, नित्यम्, व्यापकम्, वर्णादिकार्य-शब्दानां निमित्तम् स्फोटाख्यं ब्रह्म, वर्णाश्च अक्षरपदार्थविशेष्यत्वेन सिद्ध्यन्ति । तथापि कारिकायाम् ‘अनादिनिघ्न’पददानेन वर्णस्य च तथात्वाभावेन उत्पाद-विनाशशालित्वेन च नाक्षरपदवाच्या वर्णाः, अपितु ब्रह्म एव । तथा च—‘यदर्थभावेन विवर्तते’ इत्यनेन वर्णनिमित्तत्वमपि ब्रह्मणः स्फुटमेव । एवं हि दक्षितेष्वर्थेषु शब्दतत्त्वाख्ये कारिकाभिप्रायभूते ब्रह्मणि उच्चरितप्रध्वंसितवर्णा-तिरिक्तं सर्वमपि विशेषणं सार्थकं भवति । तत्र उत्पादविनाशरहितरूपार्थस्य पूर्वपरीभावरहितस्य नित्यस्य वार्थस्य अनादिनिघ्नपदेनैव लाभादत्र अक्षर-पदस्य व्यापकम् अक्षरस्य (उत्पादविनाशशक्तिककारादिवर्णस्य) निमित्तत्वायः सिद्ध्यति ।

तस्मात्—उत्पादविनाशरहितम्, नित्यम्, व्यापकम्, पूर्वपरीभावरहितम्, शब्दार्थोभयरूपम्, अकारादिवर्णसमूहरूपशब्दस्य सर्वव्यवहारस्य च निमित्तम् यत्, तच्छब्दतत्त्वं परावागरूपं स्फोटो ब्रह्म । तदेव नानापदार्थरूपेण (अनुभूय-मानसर्वपदार्थरूपेण) भासते । तस्मादेव च जगतः प्रवृत्तिः, सर्वव्यवहारश्च भवति इति कारिकाया निश्चयतार्थोऽवधेयः ।

प्रश्न २ — विवर्तपरिणामवादयोर्भेदं प्रदर्शयत ।

(१६८२)

विवर्तपरिणामवादयोः कतरोऽभिपक्षो वाक्यपदीयकारस्येति

वाचो युक्त्या निरूपणीयम् ।

(१६७७)

उत्तरम्—अनादिनिधनम्, यदक्षरं शब्दतत्त्वं ब्रह्म तदर्थभावेन विवर्तते इति वाक्यपदीयप्रथमकारिकायां निरूपितम् । तत्र 'विवर्तते' इति पदेन वाक्यपदीयकारस्य किमभिप्रेतमिति विचार्यते—

प्राक्तनग्रन्थेषु विवर्तपरिणामपदयोः पर्यायेण व्यवहारोऽस्ति । यथा उत्तररामचरिते—“एको रसः करुण एव निमित्तभेदादभिन्नः पृथक्पृथगि-
वाश्रयते विवर्तान् । आवर्तबुद्बुदतरङ्गमयान् विकारानम्मो यथा सलिलमेत
हि तत्समस्तम्” इति, अत्र यथा वा शान्तिरक्षितकारिकासु “यत्तस्य परि-
णामोऽयं भावग्रामः प्रतीयते” इत्यत्र व्याकरणसिद्धान्तो दर्शितः । व्याकरणनयेन
भावग्रामो हि शब्दब्रह्माणो विवर्त एव न परिणामः । परन्तु स एव विवर्तः
परिणामपदेनात्र शान्तिरक्षितेन कथितः, इति तस्यैवाग्रिमग्रन्थेन प्रमाणीभवति ।
तस्मात् विवर्तपरिणामयोर्भेदोऽभेदो वा ? भेदे च सति कः विवर्तपदार्थः ? कश्च-
परिणामपदार्थः ? इति जिज्ञासासमुदयः समुचित एव । तत्र—“अतत्त्वतोऽन्य-
थाप्रथा विवर्त” इति वचनमनुसृत्य तत्त्वादप्रच्युतात् कारणात् कार्यनिष्पत्तिरेव
विवर्त इति बोध्यम् । अपि च “सतत्त्वतोऽन्यथाप्रथा विकार इत्युदीरितः”
इति रीत्या तत्त्वात्प्रच्युतात्कारणात्कार्यसिद्धिरेव विकारोऽवगन्तव्यः । एवं हि
उपरिवर्णित-उत्तररामचरितोद्धरणे शान्तिरक्षितग्रन्थे च विवर्तस्यार्थे परिणाम-
शब्दस्य व्यवहारो कृतोऽस्ति । यतो हि तत्त्वादप्रच्युताज्जलरूपकारणादेव
आवर्तदीनां प्रतीतिः, तत्त्वादप्रच्युतादेव शब्दब्रह्माणो जगदुत्पत्तिस्तत्सर्वव्यव-
हारो वा भवति । दुग्धादेर्दधिरूपकार्यस्थले तत्त्वात्प्रच्युताद्दुग्धादिकारणादेव
दधिरूपकार्यसम्भवेन परिणामोऽवगन्तव्यः । एवं हि विवर्तपरिणामयोर्भेदे सिद्धे
विवर्तवाद एव शाब्दिकसिद्धान्तोऽवस्येयः । यद्यपि ‘विवर्ततेऽर्थभावेन’ शब्दस्य
परिणामोऽयम् इति वाक्यपदीयकृताऽपि स्फुट एवमयथा व्यवहारः कृतः ।
तथापि अद्वैतवेदान्तवद् अत्रापि स्फोटरूपस्य शब्दब्रह्माणो निखिलं जगद-
विवर्तः । ध्वनिरूपस्य शब्दस्य च विकारः । वेदान्तोऽपि जगतीज्जनिमो-

पादानम्, उपाधिविशिष्टं ब्रह्म निमित्तमेव । वस्तुतः स्फुटत्यर्थो भावपदार्थः सर्वशब्दार्थज्ञानव्यवहारो यस्मात्, स स्फोट इत्यन्वर्थनाम्नाऽद्वैतवेदान्तसिद्ध- ब्रह्मैव शब्दतत्त्वं शब्दब्रह्म स्फोटो वेति कथ्यते । तस्मान्महावैयाकरणस्य भर्तृह- रेरपि विवर्तवाद एवानुमतोऽवगन्तव्यः । सर्वत्र स्वग्रन्थेऽद्वैतवादस्यैव समर्थनात् ।

अत्रायं विवेकः—स्फोटरूपे पराख्ये ब्रह्माणि प्रथमतः शब्द(ध्वनि)- विवर्तो भवति । ततस्तदनु तदन्वितोऽर्थविवर्तः । ताभ्यां शब्दार्थोभयविवर्ताभ्यां निखिलं जगत् विपरिणमते । शब्दब्रह्मणः शब्दार्थोभयरूपविवर्तनेन, विवृत- शब्दमनु अर्थप्रतीत्या, अर्थस्य शब्दान्वितप्रतीत्या च पश्यन्त्यां (बौद्ध) शब्दार्थ- योस्तादात्म्यवद् ध्वनिरूपशब्दतदर्थयोरपि तादात्म्यं सिद्धयति । तत्र बौद्ध- शब्दार्थयोर्वास्तविकं तादात्म्यम्, ध्वनिरूपशब्दतदर्थयोश्च भेदाभेदसमन्वितम- वास्तवमिति ज्ञेयम् । शब्दव्यक्ते निग्रहानुग्रहौ क्रियेते यतः स शब्द इति व्युत्प- त्यापि ब्रह्मणः शब्दत्वं स्फुटमेव सिद्धयति । तस्माद् ब्रह्मणो विवर्तं ध्वनिरूप- प्रकृतेश्च परिणामरूपं जगदिति विवर्तवाद एव शान्दिकानां सिद्धयतीति भावः । एष एव सर्वथा भर्तृहरिणाऽनुमोदितः ।

प्रश्न ३— एकमेव यदास्मात् भिन्नं शक्तिव्यपाश्रयात् ।

अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनेव वर्तते ॥ इति

कारिका विशदं व्याख्याया (१९७६)

उत्तरम्—‘अनादिनिघनम्’ इत्यत्र यदक्षरमेकं नित्यं विभु चेत्यादिद्वित्वा- दिभेदरहितं सर्वथा क्रमादिशून्यं ब्रह्म, तदेव विचित्ररूपादिभेदसमन्वितं विश्व- रूपेण प्रतीयते इत्युक्तम् । तदेकत्र नाज्ञातिविरुद्धविचित्रधर्माणां समन्वया- कथं सम्भाव्यते ? इति जिज्ञासायामेषा कारिकाऽवतार्यते ।

यदेकमेवास्मात्, तत् शक्तिव्यपाश्रयाद् भिन्नम् (प्रतीयते), अपृथक्त्वेऽपि शक्तिभ्यः पृथक्त्वेनैव वर्तते इत्यन्वयः ।

यत् शब्दब्रह्म “एकमेवाद्वितीयम्” “अद्वैत एक एवाभवत्” “सलिल पूर्वको द्रष्टा” इत्यादिभ्युत्था, ‘अनादिनिघनमिति स्वग्रन्थे च एकम् अच्युतम् अद्वैतं कटस्थं केवलमेव कथितं व्याख्यातं वा, तदेव शब्दब्रह्म शक्तीनां घट- पटादिभित्तिप्रसादार्थरूपप्रत्यक्षसम्प्राप्तबोध्यतत्त्वाज्ञानम् व्याप्यभाषाद् आश्रय-

णाद् भिन्नं पृथक्-पृथक् नानारूपेण प्रतीयते । एकस्य तत्त्वादप्रच्युतस्य वस्तुनः कथं नानारूपता सम्भाव्यत इत्येव संसाधयता कारिकाधर्मं अपृक्त्वेऽपीत्याद्युक्तम् । तस्यायमभिप्रायः—यथा आवर्तवृद्धवृद्धतरङ्गरूपेषु विकारेषु भेदेऽपि = स्वरूपभेदावगतावपि तत्त्वतो जलमेव तत्समस्तमिति सर्वानुभव-सिद्धः । यथा वा कटकमुकुटकुण्डलात्मकविकारा भिन्नरूपेण प्रतीयमाना अपि समस्तं तत्सुवर्णमेव, यथा वा वृक्षा वनम् इतिवत् एकस्यामप्युपलब्धौ नाना-वृक्षाकारप्रतीतिः, एवं शब्दब्रह्मापि घटपटादिशब्दार्थोभयविविधकार्यजनन-शक्तिभ्यां नानारूपेण पृथक्पृथगिव भिन्नं भिन्नमिव प्रतीयते इति वर्तनाद् वर्तते । वस्तुतस्तु तत्तत्त्वभूतं ब्रह्म स्फोटाभिधं वा शब्दाभिधं वाऽभिन्नमेव । एवं हि विचित्रनानाकार्यसम्पादकनानाशक्तिभिर्नानारूपेण प्रतीयमानमपि शब्दब्रह्म परमार्थतोऽच्युतमेकमेवास्तीति सिद्ध्यति । तथा च शब्दब्रह्मणि एकत्वं वास्तविकं नानात्वञ्चारोपितमेवेति न काचिदण्यपि विप्रतिरिक्तिः क्वापि ।

प्रश्न ४—“अध्याहितकलां यस्य कालः” इति कारिकाया नया ग्रन्थकृता किं साधयितुमिच्छते, कालशक्तेः स्वातन्त्र्यञ्च कथं सिद्ध्यति, षड्विकाराः के ? इति सर्वमिदं विवेचनीयम् । (१६७४)
जन्मादयो विकाराः के ? कथञ्चैतं भावभेदस्य योनयः ? इति स्पष्ट-मुल्लिखत । (१६७४)

उत्तरम्—यासां शक्तीनामाश्रयणाद्वयब्रह्म विचित्रविरुद्धनानारूपा-दिधर्मवत्प्रतीयते तासु सर्वप्रधाना स्वतन्त्रा च सर्वथा कालशक्तिरिति कारि-कयाऽनया साध्यते ।

यस्य अध्याहितकलां कालशक्तिम् उपाश्रिता जन्मादयः षड्विकारा भाव-भेदस्य योनयः (भवन्ति) इत्यन्वयः ।

विश्ववात्मा एक एव परं ब्रह्माभिधानं सत्यो भावः । स एव नानाविध-कार्यकारितयाऽनन्तशक्तिमत्त्वेन व्यवह्रियते । तस्य स्वातन्त्र्यशक्तिः कालः । कालशक्तिरपि ब्रह्मणोऽध्याहितकला विद्यते । अध्याहिता आरोपिता कला भेदो यस्याः सा तावृक्षा विद्यते इत्यर्थः । अर्थात् तस्य ब्रह्मणः स्वातन्त्र्य-

शक्तिः कालो निमेषादिक्रियोपहितनानात्वयुक्तोऽस्ति । एवं हि यस्य विश्वा-
त्मनो ब्रह्मणोऽप्याहितकलां कालशक्तिमुपाश्रिता जन्मादयः षड् विकारा
भावभेदस्य = नानाविधपदार्थभेदस्योत्पत्तेर्वा योनयः = कारणानि भवन्तीत्यर्थः
फलति ।

एवं हि ब्रह्मणोऽभिन्नेनापि स्वातन्त्र्यशक्तिकालेन औपाधिकभेदभिन्नेन
भावभेदस्य कारणानि स्वाधीनीकृतानि । अतस्तत् कालशक्तिपरतन्त्रेभ्यः
कारणेभ्य एव नानाविधविचित्रस्वभावगुणसंबलितानां भावानामुत्पत्तिर्भवति
इति सर्वाभ्यः शक्तिभ्यो ब्रह्मणः कालशक्तिः स्वतन्त्रा । तत्पराधीनाभ्यश्चा-
न्याभ्यो नानाविधनिष्पत्तिः सम्पाद्यते; इत्येवानया कारिकया ग्रन्थकृतः
साधनीयमिति ।

अयं भावः—सर्वाः कारणशक्तयः कालेनानुज्ञाताः सत्यः कार्यं जनयन्ति,
प्रतिबद्धाश्च जननावरोधं च कुर्वन्ति । हेमन्तादिकाले प्रतिबद्धाः वसन्तादि-
कालेऽनुज्ञायन्ते इति कालशक्तेः स्वातन्त्र्यं फलति, अन्यासाञ्च पारतन्त्र्यमपि ।
यथा धीवराः पक्ष्यन्तराणां ग्रहणाय सूत्रप्रतिबद्धान् नक्षिणश्चेष्टयन्ते; तथापि
ते सूत्रवन्धादस्वतन्त्रा एव भवन्ति, तथेच्छायां तन्तुनाकर्षणात् । एवं काल-
सूत्रप्रतिबन्धात् पदार्थाः सङ्कोचविकासलक्षणावुत्पत्तिर्ब्रह्मसाधनवरतमनु-
भवन्ति ।

जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, लहसति, नश्यति इति जन्मादयः षड्
भावविकाराः सन्ति । अतश्च कालसूत्रान्तर्गतं विश्वं प्राप्तकालं प्रसूयतेऽतो
'जायते' इति व्यवह्रियते । प्रसूतमवतिष्ठतेऽतो 'अस्ति' इति व्यपदिश्यते,
अवस्थितस्य विकारापत्तिरिति 'विपरिणमते', तच्चविपरिणमन्मुहूर्तमपि नाव-
तिष्ठतेऽतो 'वर्धते' इति सिद्धयति यावदनेन वर्धितव्यम्, ततो मुहूर्तमप्यन-
वस्थानादेवापक्षीयतेऽतो 'लहसति' इति व्यवह्रियते; ततोऽप्यनवस्थानस्वभावा-
देवावस्थितं कार्यं विनश्यति' रूपं धारयद् विलुप्तो भवतीति षड्भावविकाराः
सर्वभावभेदस्य योनयो भवन्तीति साधु सिद्धयति । सर्वञ्चैतत्तृतीयकाण्डे
कालसमुद्देशेऽतिविस्तरेण भर्तृहरिणाऽनुपदं निरूपितम् । एवं कालशक्तेरन्य-
शक्तीनां प्रतिबन्धानुज्ञाकरणेनैव नित्यानां शब्दब्रह्मशक्तीनां सर्वदा विद्यमान-
तायामपि न सर्वदा सर्वकार्यत्वाद् इत्यप्यवधेयम् ।

प्रश्न ५—एकस्य सर्वबीजस्य यस्य चैयमनेकधा ।

भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च स्थितिः ॥

इति कारिकाशयं विशदं प्रदर्श्य 'सर्वबीजस्य' इत्यनेन विवक्षितमर्थं स्फुटीकुरुत । (१९७९)

उत्तरम्—अतः पूर्वकारिकायां ब्रह्मणः सर्वकार्यजनकत्वं सयुक्तिकमुपपादितम् । परन्तु नित्यत्वादिविशिष्टमद्वयं ब्रह्मैकं कथं सर्वव्यवहारहेतुरिति प्रथमकारिकया सूचितेऽपि विशदयत्यत्र ।

सर्वबीजस्य यस्य एकस्य स्थितिः अनेकधा भोक्तृभोक्तव्यरूपेण च वर्तते इत्यन्वयः ।

सर्वबीजस्य यस्यैकस्य ब्रह्मणः तत्त्वान्यत्वाभ्यामनिर्वाच्या = ब्रह्मत्वेव ब्रह्मभिन्नत्वेन च वक्तुमशक्या शक्तिरूपा स्थितिः, लोकव्यवहारस्य भोक्तृभोक्तव्यरूपेण भोगरूपेण च अनेकधा प्रवर्तते इति भावः । अत्र भोक्ता पुरुषः भोक्तव्या विषयाः, भोगो विषयोपभोगजन्यसुखदुःखाद्यनुभव इति विवेकः । वक्ष्यति चाग्रे—

सर्वशक्त्यात्मभूतत्वमेकस्यैवेति निर्णयः ।

भावानामात्मभेदस्य कल्पना स्यादन्वयिका ॥ इति

अयं भावः—ब्रह्म यद्यप्येकमेवास्मात्तत्, तथापि तत्र सत्त्वासत्त्वाभ्यां भेदाभेदाभ्याम्भानिर्वाच्या विरुद्धकार्यप्रसवानुमितविरोधाः अप्येकस्मिन् ब्रह्मणि अघिष्ठाने योगपक्षेन वृत्तेर्विरोधिन्यः शक्तयः सन्ति । "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" इत्यादिश्रुत्याऽस्य ब्रह्मणः परा शक्तिविविधैव श्रूयते । ताभिः शक्तिभिर्ब्रह्मणोऽसत्यो रूपप्रविभागः कल्पितेषु—प्रविभक्तेषु च रूपेषु जीवपदामिधेषु भोक्तृभोक्तव्यभोगग्रन्थयोऽनादिभावसञ्चितानुभवजनितवासनाः स्वप्नविज्ञानपुरुषवदब्रह्मिस्तत्त्वाः । यथा स्वप्ने दृश्यमावा विज्ञानमयाः पुरुषाः प्रकृतेर्विज्ञानस्यैकत्वात् 'तदभिन्नाभिन्नस्य तदभिन्नत्वनिश्चयः' इति न्यायेनैकत्वमजहतोऽपि मिथो भेदेन दृश्यन्ते व्यपदिश्यन्ते च । तद्वत् स्वप्नस्थितजगतादृष्टवशाद् भोक्तृभोक्तव्यादिरूपवर्तन्ते

भावाः । सोऽयं ब्रह्मणो विवर्तः, तदुपाधिभूतानां तत्तद्वासनानुविद्धशक्तीनां परिणाम एव । तस्य च ब्रह्मणो ग्रन्थ्यन्तररूपसमतिक्रमेणावस्थितानां ग्रन्थीनां (वासनानां) विवर्ते सतीयमनेकधा भोक्त्रादिरूपेण लोके व्यवहारव्यवस्था प्रकल्प्यते । एवं हि एकस्य ब्रह्मणो निखिलजगत्प्रपञ्चस्य मूलकारणत्वं सर्वोत्पादकसर्वशक्तिमत्त्वं वा सिद्धेत्येव । तस्य तथा व्यवहारविषयापि सिद्धयति ।

प्रश्न ६—भेदानां बहुमागत्वं कर्मण्येकत्र अङ्गता ।

शब्दानां यतशक्तित्वं तस्य शाखासु दृश्यते ॥ इति

कारिका प्रौढया व्याख्येया ।

(१९७५)

उत्तरम्—वेदस्य वैशिष्ट्यमुपवर्णयता भर्तृहरिणा कारिकेयमवतारिता । भेदानां बहुमागत्वं एकत्र कर्मणि अङ्गता च तस्य शाखासु शब्दानां यतशक्ति त्वं दृश्यते इत्यन्वयः ।

तस्य वेदस्य ऋग्यजुःसामाथर्वख्यानां भेदानां बहुमागत्वं = बहुशाखात्वं विद्यते । यथा - एकशतमध्वर्युशाखा, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्वृच्यम्, पञ्चदशधा इत्येके, नवधाऽर्थवणो वेद इत्यादि, अपि च वेदस्य भेदानाम् एकत्र कर्मणि अङ्गताऽपि भवति । तस्य वेदस्य कासु शाखासु अनुक्तानामपि तदन्यशाखोपदिष्टानाम् अङ्गानां सर्वशाखाप्रत्ययन्यायेनोपसंहारेण उपकारकत्वमित्यर्थः । भिन्नानां शाखानाम् एककार्यबोधकत्वेऽपि वेदस्य शाखासु यतशक्तित्वं दृश्यते । अथर्त्ति येन रूपेण स्वरेण च युक्तो यस्यां शाखायामुक्तो यः शब्दः, स तथैवोच्चरितस्तत्रैवायंमभिधत्ते, पुण्यजनकश्च भवति नान्यथा, न च शाखान्तरे । अतोऽपि क्रियानियमेन शक्तिवियमः, तत्प्रयुक्तश्च शाखाभेद इति भावः । यथा सिमस्याथर्वणेऽन्त उदात्तः देवसुम्नयोर्यजुषि काठके इति ।

अयं भावः—‘अध्वर्युं वृणीत’ इत्यत्राध्वर्योरुद्देश्यत्वेऽपि वृतेनाध्वर्युणा स्वकार्यं कुर्यादिति कल्पविधाबुपादेयतायाः श्रवणादेकत्वविवक्षा । एवं ‘स्वाध्यायोऽध्येतव्य’ इत्यत्र अध्ययनं प्रति स्वाध्याययोद्देश्यत्वेऽपि अधीतेन स्वाध्यायेनार्थज्ञानं भावयेदिति विनियोगविधाबुपादेयत्वाश्रवणात्, तद्विशेषणस्य स्वत्वस्यैकत्वस्य च विवक्षेति त्वः पितृपितामहादिभिरधीयते इति स्वाध्याय इति व्युत्पत्त्या समवेदे स्वकीयशाखाभिन्नस्वैवाध्ययनविधानेन एकस्यैव पुरुषस्यैक-

शाखाध्यायित्वात्, तत्तच्छाखाध्यायिपुरुषान् प्रति तत्तच्छाखास्थविधेरज्ञात-
ज्ञापकत्वेन अर्थवत्त्वाद् "एकस्यैवं पुनः श्रुतिरिति न्यायाप्रवृत्त्या कर्मभेदाभाव-
इति । नन्वेवं शाखान्तराध्ययनाभावे तदुक्तानामङ्गानामुपसंहारः कथमिति
चेन्न, कल्पसूत्रादिभिः शाखान्तरीयाङ्गानां ज्ञानं सम्पाद्योपसंहारस्य कतुं
शक्यत्वात् । न च स्वत्वस्य विवक्षितत्वे वेदान्तराध्ययनमपि न स्यादिति
वाच्यम्, वेदान्तीत्येति शास्त्रेण वेदेषु समुच्चयविधानात् । एवञ्च वेदे भेदे,
असति बाधके 'कर्मणां भेद एकत्रोत्पत्तिरपरत्र गुणविधानं वा तत्र वेदान्तर-
शाखाध्यायिपुरुषाभेदेन एकस्य विधायकत्वेऽपरस्यानुवादकत्वापत्त्या उक्तन्याय-
प्रवृत्तेरिति ।

प्रश्न ७— सत्या विशुद्धिस्तत्रोक्ता विद्या वैकपदागमा ।

युक्ता प्रणवरूपेण सर्ववादाविरोधिनी ॥

कः प्रसङ्गोऽस्याः कारिकायाः ? कथञ्च सर्ववादाविरोधित्वं विद्यायाः ?
युक्ता प्रणवरूपेणेत्यनेन कोऽर्थो विवक्षित इति विचिन्त्य प्रति-
पादयत । (१६८०)

उत्तरम्—वेदस्यार्थवादरूपाणि निश्चित्य स्वविकल्पकाः, एकत्विनां
द्वैतिनाञ्च भिन्नभिन्नरूपेण बहुधा प्रवादाः = दर्शनभेदाः प्रचलिताः ।
एते दर्शनभेदाः आग्रहैकशरणपुरुषबुद्धिप्रभवा अन्यथा योज्यमानश्रुतिमूलाः
परस्परविरुद्धास्तर्हि असत्या एव; वस्तुनि विकल्पासम्भवात् । अतः सत्यं किं
तत्त्वमिति प्रकाशयति कारिकयानया ।

विशुद्धिरेकपदागमा विद्या एव सत्या तत्रोक्ता (यतः सा विद्या) प्रणवरूपेण;
सर्ववादाविरोधिनी (अतः) युक्ता इत्यन्वयः ।

य एते दर्शनविकल्पा भिन्नरूपानुगताः, ते भ्रमकारणरागद्वेषमूलत्वाद-
सत्या, इति न ते वेदतात्पर्यविषयभूताः, किन्तु अभिन्नरूपत्वाद् रागद्वेषरा-
हित्यं यस्यां स विशुद्धिः, एकं प्रणवरूपं पदमागमो बोधकं यस्याः सा एकपदा-
गमा ब्रह्मरूपा विद्या (एकत्वबोधकश्रुतिर्वा) सैव सत्या । अतः सा विद्या
तत्र वेदे वेदतात्पर्यविषयत्वेन सत्याप्रतिपादकत्वेन वा उक्ता । यतः सा

यतः सा विद्या प्रणवरूपेण सर्ववादाऽविरोधिनी, अतः परमार्थतो युक्ता = सत्या ज्ञेया इत्यर्थः । अत्र विद्यायाः सर्ववादाविरोधित्वमेवं बोध्यम्—

परमाणुकारणवादो हि प्रधानकारणवादविरुद्धो नाद्वैतवादः, कल्पनयाऽ-
द्वितीयब्रह्मण एव प्रधानपरमाणुरूपत्वात्, अतो यद्रूपं दर्शनभेदा ब्राह्मणः
कथयन्ति—तत् प्रणव एव अस्यैतद्रूपमिति वेदान्ती (अद्वैतवादी) स्वीक-
रोति । तद्यथा तार्किकेण परमाणुजंगत्कारणम्, साङ्ख्येन प्रकृतिजंगत्कारणम्
इत्युक्तेऽद्वैतिना ओमिति वक्तुं शक्यते, परमाणुप्रकृत्यादीनां ब्रह्मणोऽनन्यत्वाद-
इति सर्ववादाविरोधित्वं तस्याः सिद्धयति । अथवा प्रकर्षेण 'नोति स्तीति'
इति प्रणव इति व्युत्पत्त्या, प्रणवो हि प्रकर्षेण ब्रह्मस्तीति इति रीत्या प्रणवेन
ब्रह्मणस्तादात्म्यात् प्रणव एव ब्रह्म, तदेव सत्यम्, तद्विवर्तश्चान्ये मिथ्या ।
अतो मिथ्याभूतेन द्वैतिना, सत्यस्याद्वैतस्य न विरोध इति भावः । एतदेवाभि-
प्रेत्य गौडपादाचार्यैरुक्तम्—

स्वसिद्धान्तव्यवस्थासु द्वैतिनो निश्चिता दुष्टम् ।
परस्परं विरुद्धयन्ते तैरयं न विरुद्धयते ॥
अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तदभेद उच्यते ।
तेषामभयथा द्वैतं तेनायं न विरुध्यते ॥ इति

परमार्थसारे पतञ्जलिनापि तदेवोक्तम् । तथाहि—

यद्यत्सिद्धान्तागमतर्कादिषु भ्रमन्ति रागान्धाः ।
अनुमोदामस्तत्तेषां सर्वात्मवादधिया ॥ इति

इदमत्र तत्त्वम्—करणादयो हि मायिकत्वेन मिथ्याभूतत्वेन । ब्रह्मरूपत्वेन
च ज्ञातमपि प्रपञ्चं बोधनीयशिष्याधिकारानुसारेण तदीयमायिकत्वादय-
पलप्य ब्रह्मरूपत्वेन ज्ञातपरमाण्वादिस्यः सृष्टिमाहुः । यथोक्तम् “न बुद्धिभेदं
जनयेदज्ञानां कर्मसंज्ञिनाम्” इति । अतः ‘न ऋषीणां परस्परं मतभेद’
इत्यवगन्तव्यम् ॥

प्रश्नः ८—व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता वाक्यपदीयशीत्या प्रतिपाद्यताम् ।

उत्तरम्—व्याकरणशास्त्रस्योपयोगिता प्रयोजनं वाऽनर्थान्तरम् । प्रयोज-
नेषु च शब्दानुशासनं मुख्यमस्ति । “रक्षोहागमलध्वसंवेहाः” इति पुनः गौण-
प्रयोजनानि । ततोऽपि गौणानि प्रयोजनानि बहूनि महाभाष्ये परिगणितानि
व्याख्यातानि च सन्ति । तान्येव सर्वाणि प्रयोजनान्यत्र वाक्यपदीयकारस्याप्य-
भिप्रेतानि सन्तीति तदीयवाक्यपदीयब्रह्मकाण्डोयैकादशकारिकातो द्वाविंश-
कारिकापर्यन्तेन ग्रन्थेन प्रमाणीभवति । तत्र शब्दसाधुत्वप्रतिपत्तये प्रकृति-
प्रत्ययविभागान्वाख्यानरूपस्वरूपसंस्कारजनकतया च शब्दानुशासनम् (शब्दा-
नामनुशासनम्) एव मुख्यप्रयोजनं सिद्धयति । एवं च शब्दानुशासनज्ञानेन
गौणप्रयोजनानि स्वत एव सिद्धयन्ति । यथा वेदानां रक्षा । लोपागमवर्ण-
विकारादिरूपशब्दानुशासनज्ञानविदेय सम्यग् वेदान् परिपालयिष्यति । एवमेव
“सूर्याय जुष्टं निर्वपामि” इत्यादिकस्य सत एव वेदखण्डस्य आलस्यादिना-
नाम्नातस्य यथावस्थितलिङ्गवचनाद्यवगमेन सम्यग्विपरिणामोऽपि व्याकरण-
शास्त्रज्ञानेनैव कर्तुं शक्यते । तथा च ऋते “व्याकरणं नान्येन केनापि लघुनो-
पायेन शब्दा ज्ञातुं शक्याः । सर्वव्यवहारार्थञ्च समेषामुपदेशार्थम्, सर्वयज्ञादि-
कार्यसम्पादनार्थमपि साधुशब्दानां ज्ञानं परमावश्यकमस्ति । यतो हि साधु-
शब्देष्वेव यज्ञादिशास्त्रीयकार्यसम्पादनीयपुण्यजनकता तिष्ठति । ‘इन्द्रशत्रुर्व-
धंस्व’ इत्येतद्वाक्यसम्बन्धयुपाख्यानेन नावैयाकरणः स्वरेणैव बहुव्रीहिस्त-
त्पुरुषो वेति विणेतुं शक्यन्ते । स्वरापराधेनैव प्रकृत इन्द्रशत्रुर्वः पराजितः,
प्रसिद्ध एव विद्वत्सु, वर्णितञ्च तत्तच्छास्त्रेषु । अतः ‘इन्द्रशत्रुरि’त्यादौ बहु-
व्रीहिस्तत्पुरुषो वेति सन्देहो यथा च स्यात् तदर्थमपि व्याकरणशास्त्रस्योप-
योगिता सिद्धत्येव । अत एव ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयः ।
ज्ञेयश्चेत्यागमोऽस्ति । प्रधानञ्च षट्ष्वङ्गेषु व्याकरणम् इति को न जावाति ।
एवमेव च साधुशब्दानामनुशासनपूर्वकज्ञानेन दृष्टादृष्टप्रयोजनान्यान्याप्यपि
द्वादश महाभाष्ये उक्तानि सन्ति । समर्थितानि च वाक्यपदीयकृतानि सर्वाणि
साक्षात् सङ्केतादिना वा । यथा दृष्टानि निदर्शनरूपेण उपरि वर्णितानि सन्ति ।
अदृष्टे चापवर्गसाधनमेव मुख्यं प्रयोजनमिति समारोहेण समर्थितं वाक्य-
पदीयकृता । वाक्यपदीयकारस्याभिप्रेतेन वस्तुतोऽपवर्गसाधनमेव मुख्यं प्रयो-
जनं सर्वेषु प्रयोजनेषु स्वीकर्तव्यम् । तथापि वर्णिताः कारिकाः—

तद्द्वारमपवर्गस्य वाङ्मलानां चिकित्सतम्
 पवित्रं सर्वविद्यानामधिविद्यं प्रकाशते ॥
 यथार्थजातयः सर्वाः शब्दाकृतिनिबन्धना ।
 तथैव लोके विद्यानामेषा विद्या पारायणम् ॥
 इदमाद्यं पदस्थानं सिद्धिसोपानपर्वणाम् ।
 इयं सा मोक्षमाणा नामजिह्मा राजपद्धतिः ॥
 अत्रातीतविपर्यासः केवलामनुपश्यति ।
 छन्दस्यश्छन्दसां योनिमात्मा छन्दोमयीं तनुम् ॥
 प्रत्यस्तमितभेदाया यद्वाचो रूपमुत्तमम् ।
 तदस्मिन्नेव तमसि ज्योतिः शुद्धं विवर्तते ॥
 वैवृतं समतिक्रान्ता मूर्तिव्यापारदर्शनम् ।
 व्यतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते ॥
 यत्र वाचो निमित्तानि चिह्नानीवाक्षरस्मृतेः ।
 शब्दपूर्वेण योगेन भासन्ते प्रतिबिम्बवत् ॥
 अथर्वणामाङ्गिरसां साम्नामृग्यजुषस्य च ।
 यस्मिन्नुच्चावचा वर्णाः पृथक्स्थिति परिग्रहाः ॥
 यदेकं प्रक्रियाभेदैर्बहुधा प्रविभज्यते ।
 तद्व्याकरणमागम्य परं ब्रह्माधिगम्यते ॥ इति ॥

प्रश्नः ६—आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य तपसामुत्तमं तपः ।

प्रथमं छन्दसामङ्गं प्राहुर्व्याकरणं बुधाः ॥

अत्र 'आसन्नं ब्रह्मणः' इत्यनेन प्रतिपिपादायिषितमर्थं सयुक्तिकं
 निरूप्य, व्याकरणं कथमुत्तमं तपः? कथञ्च वेदाङ्गः तद्विति
 विमृशत ।

(१६८०, ८२)

उत्तरम्—बुधाः तस्य ब्रह्मणः आसन्नं तपसामुत्तमं तपः छन्दसां प्रथमम्

CC-0 In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

अङ्गं व्याकरणं प्राहुः इत्यन्वयः ।

अत्र 'आसन्नं ब्रह्मणस्तस्य' इत्यादिना शब्दानुशासनरूपं शब्दानुशासनस्य (व्याकरणशास्त्रस्य) प्रयोजनम्, रक्षोहुरूपे च शब्दानुशासनरूपप्रयोजनस्य प्रयोजने चाभिधेये स्तः । 'तपसामुत्तमं तपः' इत्यनेन चागमरूपं भाष्योक्तं व्याकरणाध्ययनस्य प्रयोजनमेवोक्तमस्ति । उत्तरेण च कारिकाधर्मे व्याकरणं प्रधानं वेदाङ्गमस्तीति निरूपितम् । तथाहि —

बुधा महर्षयः, तस्य वेदाध्ययस्य ब्रह्मणः, आसन्नम्=अतिसन्निकरम्— (अर्थात्) साक्षादुपकारकम् अस्ति । यतो हि—साधुत्वप्रतिपत्तये प्रकृति-प्रत्ययविभागान्वाख्यानरूपस्वरूपसंस्कारजनकतया, ऊहास्य सूर्याय जुष्टं चिर्वपामि इत्यादिकस्य सत एव वेदखण्डस्य आलस्यादिनानाम्नातस्य यथा-वस्थितलिङ्गवचनाद्यवगमनेन सम्यग् विपरिणमय्य अनुमापकतया च वेदस्य साक्षादुपकारकं भवति व्याकरणशास्त्रमिति सिद्धयति । मीमांसया तु—इदमूह्यमिदमनूह्यमित्येव व्यवस्थाप्यते, न तूहास्य मन्त्रस्य स्वरूपं बोध्यते इति न सा साक्षादुपकारिका । धनेन वेदरक्षारूपमूहरूपञ्च व्याकरणप्रयोजन-मुक्तम् भवति । अदृष्टफलजनकानां तपसां=ब्रह्मचर्याधिः शयनचान्द्रायणादी-नाम्, काम्यानां वा मध्ये दृष्टादृष्टोभयफलजनकतया उत्तमं तपो व्याकरण-शास्त्रं सिद्धयति । ब्राह्मणेन निष्कारणो धर्मः षडङ्गो वेदोऽध्येयो ज्ञेयश्च इति श्रुत्या स्मृत्या वा नित्यतया 'एकः शब्दः सम्यग् सुप्रयुक्तः' इत्यादिश्रुत्या काम्यतया तच्छ्रेष्ठं तप इति भावः । अतः "तपसामुत्तमं तपः" इत्यनेन आग-मरूपं प्रयोजनं व्याकरणाध्ययनस्य साधु समर्थितम् । अथ च "प्रथमं छन्द-सामङ्गम्" इत्यादिना व्याकरणशास्त्रं वेदानां प्रथमं=प्रधानं=मुख्यम् अङ्गम् इति साधयति । प्रधानं च षट्षवङ्गेषु व्याकरणम्, प्रधाने च कृतो यत्तः फलवान् भवतीति भाष्यकारेण पतञ्जलिनापि व्याकरणशास्त्रस्य वेदानां मुख्याङ्गत्वं प्रमाणीकृतम् । यद्वा छन्दसां प्रथममङ्गं मुखं व्याकरणमित्यर्थः । "मुखं व्याकरणं स्मृतम्" इत्याद्युक्तेः । वस्तुतस्तु मुखकथनेनापि अङ्गेषु मुखस्य प्राधान्येन प्राधान्यमेवोक्तम् । (व्याकरणेषु च पाणिनीयमेव वेदाङ्ग-मद्यत्वे कौमारादिकम्, तेषां लौकिकप्रयोगमात्रज्ञानार्थकत्वादपर्याप्त-त्वान्च ।) "कृते तु माववा धर्माः कलो फाराशरा स्मृताः" इतिवत् अद्यत्वे

व्याकरणस्मृतिषु पाणिनीयव्याकरणस्मृतिरेवाश्रयणीया वेदाङ्गत्वेन इति जानन्त्येव सुधियः ।

अयं भावः—वेदार्थज्ञानाय निरुक्तस्य, गायत्र्यादिछन्दोविवेकार्थं छन्दः-शास्त्रस्य, वर्णाभिव्यक्तिजनकवायुसंयोगाधिकरणत्वेन कण्ठताल्वादिज्ञानाय शिक्षायाः, वेदप्रतिपाद्यकर्मप्रयोगानुगमाय कल्पस्य, कर्मानुष्ठानाधिकरणीभूत-तिथ्यादिकालज्ञानाय ज्योतिषस्य चापेक्षणीयत्वेऽपि शब्दसंस्काररक्षोहादिद्वारा वेदस्वरूपज्ञानाय (अन्येषाञ्च समेषामङ्गानामप्युपकारकतया च) तदासन्तं=वेदस्य साक्षादुपकारकं व्याकरणशास्त्रमिति सर्वथा सिद्धयति । तस्मात्तत्सर्वतो मुख्यमस्ति ।

प्रश्नः १०—प्राप्तरूपविभागाया यो वाचः परमो रसः ।

यत्तत्पुण्यतमं ज्योतिस्तस्य मार्गोऽयमाञ्जसः ॥

अत्र केन कस्य विभागोऽभिप्रेत इति विशदं निरूप्य कारिकाशयं स्फुटं प्रतिपादयत । (१३८१)

लाघवरूपस्य व्याकरणस्य प्रयोजनविषये वाक्यपदीयमतं निरूप्यताम् ?

प्राप्तरूपविभागायाः वाचः यः परमो रसः, यत्तत् पुण्यतमं ज्योतिः, तस्य अयम् आज्ञसो मार्गः इत्यन्वयः ।

अभिन्नात् संहतक्रमात् अन्तः सन्निविष्टात् शब्दतत्त्वात्, प्राप्ती वर्ण-पदवाक्यलक्षणो रूपविभागो यया, यद्वा अभिधेयत्वेन प्राप्तो रूपविभागोऽर्थ-विशेषो गवादिर्यथा, यद्वा प्राप्तो रूपविभागो गवादिरर्थः कार्यकारणभावेन यया । यतः शब्दो हि गवादिरूपेण परिणमते, ते च गवादयस्तत्रैव लीना वागरूपेण व्यवतिष्ठन्ते । यदाहुः नामैवेदं रूपत्वेन ववृते, रूपञ्चेदं नामभावेऽवृत्तस्ये । एके तदेकमविभक्तं विभेजुः प्रागिवान्ये भेदरूपं वदन्ति इति सा वागस्ति, तस्याः प्राप्तरूपविभागायाः सक्रमाया वाचो वाचकत्वाद्भ्युदयहेतु-त्वाच्च यत्परमो रसः सारः, व्यवस्थितसाधुभावः शब्दसमूहः । तथा चोक्तम्—
ऋजोऽभेदवाचो धः संस्कारहीनः शब्द इति निष्पीडितरसस्याग्रे रसः=सारी

यद् अन्यत् क्लिष्टं स ऋजीष इति । यत्तत् श्रुतिप्रसिद्धं पुण्यतमं प्रकाश-
 प्रकाशकयोः प्रकाशकं शब्दाख्यं ज्योतिः । यथा च प्रोक्तम्—त्रीणि ज्योतीषि-
 त्रयः प्रकाशाः—स्वरूपपररूपयोरवद्योतकाः, योऽयं जातवेदाः, यश्च पुरुषे-
 वान्तरः प्रकाशः, यश्च प्रकाशाप्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दाख्यः, यथा—
 “तत्रैतत् सर्वमुपनिबद्धं यावत्स्थास्तु चरिष्णु च” इति, तस्य शब्दसाधु-
 त्वसमूहस्य ज्ञाने, अयं सामान्यविशेषलक्षणवान् व्याकरणशास्त्ररूप आज्ञासः
 सरलो मार्गं उपाय इत्यर्थः । साधुशब्दसमूहज्ञानार्थं प्रतिपदोक्तरूपो मार्गस्तु—
 अत्यन्तं कृच्छ्र एव । तथा च महाभाष्ये—“श्रूयते बृहस्पतिरिन्द्राय दिव्यं
 वर्षसहस्रं प्रतिपदोक्तानां शब्दानां शब्दपारायणं प्रोवाच, नान्तं जगाम ।
 बृहस्पतिश्च प्रवक्ता इन्द्रश्चाध्येता, दिव्यं वर्षसहस्रमध्यचनकालः न चान्तं जगाम,
 किं पुनरद्यत्वे । यः सर्वथा चिरं जीवति वर्षशतं जीवति । तस्मादभ्युपायः
 शब्दानां प्रतिपत्तौ प्रतिपदपाठः ।” इत्युक्तम् । अतः—किञ्चित्सामान्यविशेष-
 वल्लक्षणं भवत्यर्थम् । येनाल्पेन पलेन महतो महतः शब्दौघान् प्रतिपद्येन् इति
 महाभाष्यकारोक्त्या महतो महतः शब्दौघानां लाघवेन यथा ज्ञानं स्यात्तदर्थं
 सामान्य-विशेषलक्षणवद्व्याकरणशास्त्रमत्यावश्यकमस्ति । अत एव शिक्षा-
 कल्पनिरुक्तानां वेदाङ्गत्वेऽपि व्याकरणशास्त्रस्य वेदाङ्गता स्वीक्रियते ।
 (व्याकरणेषु च पाणिनीयस्यैव प्रधानता विद्यते । अद्यत्वेऽन्यव्याकरणाना-
 मल्पविषयत्वेनानुपलब्धत्वेन च सर्वाङ्गपूर्णत्वेन निरुक्तशिक्षादीनामप्यत्र विषय-
 सङ्ग्रहसत्त्वेन लौकिकवैदिकसर्वविधसाधुशब्दानां नियामकत्वेन (अनुशासन-
 कर्तृत्वेन) चास्यैव पाणिनीयव्याकरणस्य वेदाङ्गत्वमपक्षपातपूर्णं सिद्ध्यति ।
 समर्थितञ्चैतत् सर्वमनुपदं महाभाष्येण ।)

प्रश्नः ११—अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम् ।

तत्त्वावबोधः शब्दानां नास्ति व्याकरणावृत्ते ॥

उत्तरम्—अत्र सर्वव्यवहारसम्पादकजात्यादिबोधकशब्दशास्त्रजबोधकत्वा-
 दपि व्याकरणं प्रशंसन भाष्योक्तं असन्देहरूपं पञ्चमं व्याकरणाध्ययनस्य
 प्रयोजनं समर्थयति ।

अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनम्, शब्दानां तत्त्वावबोधः व्याकरणादृते नास्ति इत्यन्वयः ।

अर्थस्य षटादेः प्रवृत्तौ व्यवहारे जलाहरणादिरूपार्थक्रियाकारित्वे 'अयं घटः' इत्यादि शब्दप्रयोगे वा, निमित्तानि जातिगुणक्रियासंज्ञाः तेषाम्, तथा च भाष्यम् चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिः, जातिशब्दा गुणशब्दाः क्रियाशब्दा यदृच्छाशब्दाश्च । शब्दानामर्थे या प्रवृत्तिः सा प्रवृत्तिनिमित्तभेदात् प्रकारचतुष्टयी इत्यर्थः । यावदव्यक्तयो जात्यादिभिर्नोपरज्यन्ते, तदादिदं तदित्येवं व्यवहार्या न भवन्ति इति भवति तेषां व्यवहारे निमित्तत्वम् । तथाभूतां तेषाम् अर्थप्रवृत्तितत्त्वानां शब्दा एव निबन्धनं बोधका इत्यर्थः । सर्वो हि व्यवहारः शब्दमूलः । न हि शब्दमनुच्चार्य कश्चिद् व्यवहृतुं शक्नोति इति भावः । शब्दानां तत्त्वावबोधः तत्त्वनिश्चयः, व्याकरणादृते नास्ति । अर्थात् शब्दानां तत्त्वनिश्चयो व्याकरणादेव भवति न श्रोत्रादिभ्यः । अत्र तत्त्वम्— अवैकल्यं साधुत्वं यथार्थबोधकत्वं वा । स्थूलपृषतीमित्यत्रार्थनिर्णयस्य व्याकरणाधीनत्वात् । अर्थादत्र स्थूला चासौ पृषती इत्यर्थः, स्थूलानि पृषन्ती यस्यावेति तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्वा नावैयाकरणः स्वरतोऽध्यवस्यति, वैयाकरणश्चेद् विजानाति समासान्तोदात्तस्तत्तत्पुरुषः, अथपूर्वपदप्रकृतिस्वरत्वं ततो बहुव्रीहिः । अपगतसंस्कारवत्त्वमन्यार्थबोधकत्वं वेति वैकल्यमत्र ।

अयं भावः—शब्दस्य द्वे रूपे भवतः, शब्दत्वं साधुत्वं च । तत्राद्यस्य श्रोत्रेन्द्रियग्राह्यत्वेऽपि द्वितीयस्य व्याकरणादेव ज्ञानं भवति । उक्तमप्यस्ति—

शब्दार्थसम्बन्धनिमित्ततत्त्वं वाच्याविशेषेऽपि च साध्वसाधून् ।

साधुप्रयोगानुमिनांश्च शिष्टान्न वेद यो व्याकरणं न वेद ॥ इति

वाच्याविशेषेऽपि—एकस्मिन्नेव गोरूपेऽर्थे गोत्वजातिनिमित्तेन गोणी-शब्दोऽसाधुः, गोशब्दश्च साधुः, इत्येवं भूतं शब्दार्थसम्बन्धस्य निमित्तं प्रवृत्तिविमित्तम्, तस्य तत्त्वमत्रिपरीतत्वम्, साध्वसाधून् प्रयोगान् (शब्दान्) अयं शिष्टः साधुशब्दप्रयोगकृतत्वादित्यनुमितम्, शिष्टांशोऽवैयाकरणी न वेदित्यर्थः ।

प्रश्नः १२--वैकृतं समतिक्रान्ता मूर्तिव्यापारदर्शनम् ।

व्यतीत्यालोकतमसी प्रकाशं यमुपासते ॥

इति कारिकां प्रोढ्या व्याख्यायताम् ।

(१६७५)

प्राकृतवैकृतध्वनयोः स्वरूपमुपवर्ण्यं कार्यमपि निरूपणीयम् ।

(१६७७)

उत्तरम्--वैकृतं मूर्तिव्यापारदर्शनं समतिक्रान्ता आलोकतमसी व्यतीत्य
यं प्रकाशं समुपासते इत्यन्वयः ।

वैकृतं वैकृतध्वनिसम्बन्धि यन्मूर्तिव्यापारदर्शनम् = देशकालादिकस्या-
नुभवः तद् समतिक्रान्ताः सम्यग्रूपेण अतिक्रान्ताः, स्फोटेऽनारोपयन्तः,
आलोकतमसी = प्राकृतवैकृतध्वान्ते व्यतीत्य प्राकृतवैकृतध्वनीभिन्नं स्थितं
यं प्रकाशं स्फोटाख्यं ब्रह्म समुपासते इत्यर्थः ।

अत्र प्राकृतवैकृतध्वनिस्वरूपमुपवर्ण्यं तत्कार्यं किमिति व्याजेन तयोः स्फोटः
पृथगेवेति प्रतिपाद्यते । तथाहि--ध्वनिद्विविधः, प्राकृतो वैकृतश्च । प्रकृतौ
स्फोटे भवः प्राकृतः = स्फोटाभिव्यञ्जक इत्यर्थः । अत्र ध्वनिस्फोटयोः पृथक्त्वे-
नानुपलम्भात् स्फोटं ध्वनेः प्रकृतिममिव मन्यन्ते । तथा च तत्र प्राकृतध्वनेर्भेदा-
ग्रहाद् वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकयत्नीयकालोपरागेणैव स्फोटस्य भानं भवति ।
अत एव तस्य प्राकृतत्वेन व्यवहारः । वैकृतः प्राकृताज्जातो विकृतिविशिष्ट-
श्चिरस्यायी स्फोटानभिव्यञ्जकः स्फोटोपलब्धिधाराजनकः । प्राकृतेन ध्वनिना
स्फोटेऽभिव्यक्ते, तदुत्तरकालभावी ध्वनिः स्फोटाद् विलक्षण उपलभ्यत इति
विकारापत्तिरिव स्फोटस्येति वैकृत उच्यते । यथा उद्यन्नेव प्रकाशो घटमव-
भासयति, तदनन्तरं चावतिष्ठमानो घटोपलब्धिधारां जनयन्नपि न घटे कश्चिद्
विशेषमादधाति, एवं प्राकृतध्वनिनाऽभिव्यक्ते शब्दे उत्तरकालमनुवर्तमानो
वैकृतध्वनिः शब्दविषयां बुद्धिधारां जनयन्नपि न शब्दं प्रकाशयति, अतो
वैकृतध्वनिसंसृष्टमपि स्फोटं वैकृतध्वनिभिन्नमुपलक्षयन्तो वैकृतध्वनिगतं
देशकालभेदं स्फोटे नाध्यारोपयन्ति । सर्वञ्चैतद-येनोच्चारितेन सास्ना-
लाङ्गूलककुन्दवृद्धिषाणितां सम्प्रत्यक्षोपलब्धतिरिति शब्द इति भाष्येण समर्थितं
भवति । अत्र 'उच्चारितेन' इत्यस्य 'प्रकाशितेन' इत्यर्थ इति कैयटः । 'ध्वनिः

शब्दः' इति तु यदुक्तं महाभाष्ये तत्लौकिकदृष्ट्या । अत एव "लोके ध्वनिः शब्दः" इति उक्तमस्ति । उपर्युक्तमेवाभिप्रायं सर्वमग्रिमकास्वत्र वाक्यपदीये एव कथयति वाक्यपदीयकारः ।

शब्दस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्ते स्थितिभेदे तु वंक्रताः ॥

ध्वनयः—समुपोहन्ते स्फोटोत्पत्त्या तैर्न भिद्यते । इति शब्दस्याभिव्यक्ते-
रुर्ध्वं जायमाना वंक्रतध्वनयः स्थितिभेदे स्फोटोपलब्धिस्थितिभेदे समुपोहन्ते
कारणानि भवन्ति वर्णोपरागाभिव्यक्तिजनकध्वनिकालोपरागेणैव तदभावात्
स्फोटस्तु तैर्न भिद्यते । एतदेव तपरसूत्रभाष्येऽप्युक्तमस्ति—'स्फोटः शब्दः,
ध्वनिः शब्दगुणः, यथा भेर्याहन्ता भेरीमाहृत्य कश्चिद् विंशति-पदानि गच्छति
कश्चित् त्रिंशत् कश्चिच्च चत्वारिंशत् । स्फोटस्तावानेव, ध्वनिकृता बुद्धिः
इति । एवं द्रुतमदिवृत्तिषूपलब्धीनां कालभेदः, विषयस्य त्वभेद इति कैयटः ।
ध्वनिकृता वंक्रतध्वनिकृतोपलब्धिकालकृतेत्यर्थः" इत्युच्यते ।

प्रश्नः १३—नित्याः शब्दार्थसम्बन्धास्तन्माप्ता महाविभिः ।

सूत्राणामनुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिः ॥

कारिकेयं सविशदं व्याख्येया ।

(११७७)

शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वं सोपपत्तिकं प्रतिपादयत । (११८०)

शब्दार्थसम्बन्धानां नित्यत्वं साधयत्यत्र । सूत्राणामनुतन्त्राणां भाष्याणाञ्च
प्रणेतृभिः महाविभिः तत्र शब्दार्थसम्बन्धाः नित्याः समाप्ताः इत्यन्वयः ।

सूत्राणां वार्तिकाणां भाष्याणाञ्च प्रणेतृभिर्महाविभिः, तत्र व्याकरणशास्त्रे
शब्दः, अर्थः, तयोः सम्बन्धश्च नित्याः कथिता इत्यर्थः ।

तत्र सूत्रकृता 'पृषोदरादीनि यथोपदिष्टम्' इति सूत्रेण यथोपदिष्टस्य
पृषोदरादित्वात्साधुत्वाभ्यनुज्ञानात्, 'तदशिष्यं संज्ञाप्रमाणत्वात्' इति सूत्रेण
आपो दारा इत्यादिषु लोकावगमाल्लिङ्गवचननियम इव पञ्चाला इत्यादी
संज्ञानं संज्ञा अवगमस्तत्प्रमाणत्वात् लिङ्गवचननियमो भविष्यति । तत्
लुपि युक्तिवदव्यक्तिवचने इति सूत्रमशिष्यमित्वेवं युक्तिवदवचनप्रत्याख्यानात्,
'सुव्योगाप्रत्याख्यानात्' 'योगप्रमाणे च तदभावेऽदर्शनं स्यात्' इति सूत्राभ्यां

पाञ्चाला इत्यत्र पाञ्चालानां निवासो जनपद इत्येवंभूतस्य योगस्यावय-
 वार्थस्य प्रत्याख्यानमवगमो नास्ति, यदि स्यात्तर्हि सम्प्रति विनापि क्षत्रिय-
 योगं देशविशेषे पाञ्चालशब्दव्यवहारदर्शनं यद्भवति तन्न स्यादतो योगानव-
 गमात्तद्वितो नोत्पद्यते । ततश्च 'जनपदे लुप्' इतिसूत्रमपि न शिष्यमित्येवं
 लुप्प्रत्याख्यानानाच्च व्याकरणात्प्रागपि व्यवस्थितसाधुभावाः शब्दाः सन्तीति
 सूचितम् । सा च व्यवस्था शब्दानां नित्यत्वे एवोपपद्यते नानित्यत्वे, तथा
 सति स्वयं कल्पितत्वाच्छब्दानां गारक्रीडादिवदभ्युदयार्थत्वाभावेन व्यवहार-
 मात्रार्थत्वापत्तौ व्यवहारस्य च तैस्तैः पुरुषैः स्वस्ववृद्धयनुसारेणाभिनवान्
 तद्विपरीतान् शब्दानुत्पाद्य निर्वोदुं शक्यत्वेन लोकावगमस्याव्यवस्थितत्वा-
 पत्तौ तदनुरोधेन सूत्रकृदुक्तायाः साधुत्वव्यवस्थाया असामञ्जस्यापातात् ।
 वार्तिककृता 'सिद्धे शब्दार्थसम्बन्धे' 'सिद्धं तु नित्यशब्दत्वात्' इति वार्तिका-
 भ्याम्, भाष्यकृता च 'संग्रहे एतत्प्राधान्येन परीक्षितं नित्यः शब्दः नित्येषु
 शब्देषु कूटस्थैरविचालिभिर्वर्णैर्भवितव्यम्' 'सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य
 पाणिनेः । एकदेशविकारे हि नित्यत्वं नोपपद्यते ॥' 'एक इन्द्रशब्दः ऋतुशते
 प्रादुर्भूतो युगपत्सर्वयागेष्वङ्गः भवति' इत्यादिभाष्यैः काण्ठत एव शब्दानां
 नित्यत्वमुक्तम् । नित्येषु च शब्देषु तदर्थानां तेषां सम्बन्धानाञ्च नित्यत्वमपि
 सुतरामेव सिद्धयति । अर्थस्य नित्यत्वं तु जात्याद्यभिप्रायेण भवितुमर्हति ।

अर्थात्-व्यक्तिके आकृतिनित्यतया प्रवाहनित्यतया वार्थस्य नित्यत्वं
 सिद्धयति । जातिपक्षे तु निर्विवादवार्थनित्यता । वस्तुतस्तु-सिद्धान्ते
 सर्वशब्दानामस्त्योपाध्यवच्छिन्नं ब्रह्मतत्त्वमेव वाच्यम् । 'सर्वञ्चैतद्
 अर्थनित्यत्वं "जात्याख्यायामेकस्मिन्" इति सूत्रेण, 'नित्ये शब्दार्थसम्बन्धे'
 इति वार्तिकभाष्यव्याख्यादिभिः, 'क्रिया समुद्देशीयसत्तार्थविवेचवा-
 चवसरे वाक्यपदीयेन च प्रकृतप्रसङ्गेन च प्रमाणीभवति । तथा च
 शब्दार्थयोनित्यत्वे सिद्धे तयोः सम्बन्धस्य नित्यत्वे को हि सन्देहः ।
 किञ्च शास्त्रारम्भादपि शब्दानां नित्यत्वमभिमतं पाणिन्यादीनाम् ।
 अन्यथा ये शब्दाः पूर्वं साधव आसन् त एवापरकालिकैरसाधुकृता अभिनवाश्च
 साधुकृता इति साधुत्वमवगन्तव्यं स्यादिति साधुत्वबोधकं व्याकरण-शास्त्रमप्य-
 व्यवस्थमनर्थकञ्च स्यात् । अतोन्द्रियादिशकल्पितशब्दानामर्थबोधनमात्रार्थ-

त्वेनाभ्युदयार्थत्वायोगादिति किमिति व्याकरणं प्रणयेयुः । तथा च वक्ष्यति-
नानाधिकामिमां कश्चिदव्यवस्थां कर्तुमर्हति इति । एवं च नित्येषु च
शब्दार्थसम्बन्धेषु “एकः शब्दः सम्प्रज्ञातः” इति श्रुत्या साधुत्वज्ञानाय
शास्त्रप्रणयनमाशयकमिति व्याकरणाख्यं स्मृतिशास्त्रं प्रवृत्तमिति भावः ॥

प्रश्नः १४—आपोद्धारपदार्था ये ये चार्थाः स्थितलक्षणाः (पुस्तके)

अन्वाख्येयाश्च ये शब्दाः ये चापि प्रतिपादकाः ॥

इति कारिका प्रसङ्गनिर्देशपुरःसरं व्याकुलतः । (१६८०)

उत्तरम्—किं शब्दोपदेशः कर्तव्यः, आहोस्विदपशब्दोपदेश इति भाष्यायो
निबन्धितोऽत्र । अस्याः कारिकाया अग्निभाष्यां कारिकाभ्यां सम्बन्धोऽस्ति ।
ते च द्वे कारिके—

कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च स्थिताः ।

धर्मो च प्रत्यये चाङ्गं सम्बन्धाः साधवसाधुषु ॥

ते लिङ्गश्च स्वशब्दश्च शास्त्रेऽस्मिन्नुपवर्णिताः ।

स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते केचिदेव यथागमम् ॥ इति ।

साधवसाधुषु ये धर्मो प्रत्यये अङ्गम्, तेऽस्मिन् शास्त्रे लिङ्गैः स्वशब्दैश्च
उपवर्णिताः, (तत्र) ये प्रतिपादकाः ये च अन्वाख्येयाः शब्दाः, ये आपोद्धार-
पदार्थाः, ये च स्थितलक्षणाः अर्थाः तेषां कार्यकारणभावेन योग्यभावेन च
स्थिताः सम्बन्धाः (तेषु) स्मृत्यर्थं केचिदेव यथागममनुगम्यन्ते इत्यन्वयः ।

साधवसाधुषु शब्देषु ये शब्दा धर्मोत्पत्तो प्रत्ययेऽर्थावबोधे च अङ्गम्-
उपकारकाः, त एवास्मिन् व्याकरणशास्त्रे लिङ्गैः=प्रकृतिप्रत्ययैः स्वशब्दैश्च
उपवर्णिताः सन्ति । तत्र ये प्रतिपादकाः=प्रकृतिप्रत्ययरूपाः ये चान्वाख्येयाः=सि-
पदवाक्यरूपाश्च शब्दाः, ये आपोद्धारपदार्थाः=प्रकृतिप्रत्ययार्थाः, ये च स्थित-
लक्षणाः=पदवाक्यार्थरूपा अर्थाः, तेषां कार्यकारणभावेन योग्यभावेन-
तादात्म्येन स्थिताश्च सम्बन्धाः साधवः । अतः स्मृत्यर्थं व्याकरणस्मृति-
प्रणयनार्थं साधव एव शब्दा यथागमं=यथाशास्त्रम्, अनुगम्यन्ते नासाधव-
इत्यर्थः ।

पदे प्रकृतिः प्रत्ययश्च (न फरि... निम्न) अर्थाधीः उपि...
 अपोद्धारः पश्यते लोच्यते...
 अपोद्धारः पश्यते लोच्यते...
 अपोद्धारः पश्यते लोच्यते...

एवं प्रतिपादकान्वाख्येयभेदेन शब्दो द्विधा, आपोद्धारस्थितलक्षणभेदेनाथो
द्विधा, कार्यकारणभावयोग्यताभेदेन सम्बन्धो द्विधा, धर्माविबोधभेदेन
प्रयोजनञ्च द्विधेति अष्टविधाम् शास्त्रतत्त्वं ज्ञातुं शक्यते ।

तथा च शब्दापशब्दयोः शब्दोपदेशे लाघवमस्ति, अपशब्दोपदेशे च
 गौरवमस्ति । यतो हि एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशा भवन्ति ।
 तद्यथा गौरित्यस्य शब्दस्य गावी गोणा गोता गोपोत्तलिका इत्येवमादयो
 बहवोऽपभ्रंशा भवन्ति इति वर्णितं भाष्ये । एकतरोपदेशेन कार्यं सेत्स्यति ।
 अतो लाघवात् शब्दोपदेशः कर्तव्यः । अतः केचिदेव=साधव एव यथागमं
 स्मृत्यर्थमनुगम्यन्ते इतिकारिकाशयः ।

प्रश्नः १५ — नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषामादिर्न विद्यते ।

प्राणिनामिव सा चैषा व्यवस्था नित्यतोच्यते ॥

इति प्रसङ्गनिर्देशपूर्वकं व्याकुरुत ।

(१६८३)

अत्र "नित्यो वा स्यात् कार्यो वा स्यादुभयथापि शास्त्रं प्रवर्तितव्यमि"-
 ति भाष्यं कारिकयानया स्फुटीक्रियते ।

प्राणिनामिव नित्यत्वे कृतकत्वे वा तेषाम् आदिर्न विद्यते सा चैषा
 व्यवस्था नित्यता उच्यते इत्यन्वयः ।

यथा वैशेषिकादय आत्मनो नित्यतां स्वीकुर्वन्तीति तेषाम्मते आत्मनः
 कूटस्थनित्यताऽस्ति । ये च चार्वाकादय आत्मनोऽनित्यत्वं स्वीकुर्वन्ति
 तेषाञ्च मते तेषामात्मनां प्रवाहनित्यतां को विहातुं समर्थः । एवं प्राणि-
 नामात्मनामिव तेषां शब्दानामपि नित्यत्वे कृतकत्वे = कार्यशब्दवादे च
 आदिः=निर्णयो नास्ति । परन्तूभयद्वया एवात्मनामिव तेषां शब्दानां नित्यत्वं
 सिद्धत्येव । यतो हि नित्यत्वपक्षे तु तेषां शब्दानां कूटस्थनित्यतया
 कार्यत्वपक्षे च प्रवाहनित्यतया च नित्यत्वव्यवहारः, नित्यतां च स्वीकृत्य
 क्रियमाणो वा व्यवहारोऽवच्छिन्नप्रवाहरूपेण स्वभावतया सहजरूपेण सिद्धो
 भवति । अतो नित्यो वा स्यात् शब्दः कार्यो वा उभयथापि व्याकरणशास्त्रीय-
 साधुत्वव्यवस्था निर्वादाऽऽवश्यकी । तस्मात् शब्दानां कार्यत्वापेक्षेऽपि नित्य-
 ताया विरोधो नास्ति । नित्यत्वपक्षे सा चैषा कूटस्थनित्यता, कार्यत्वपक्षे च

व्यवस्थानित्यता = प्रवाहनित्यता इति विवेकः । उक्तञ्च भाष्येऽपि “तदपि नित्यं यस्मिंस्तत्त्वं न विहन्यते” इति । अर्थाद् यस्मिन् विहतेऽपि आश्रय-
प्रवाहाविच्छेदात् तदवृत्तिधर्मो न विहन्यते इति भावः ।

प्रश्नः १६—धर्माधर्मविषयेऽनुमानप्रमाणस्यासामर्थ्यं प्रतिपाद्य शास्त्र-
प्रामाण्यं समर्थयत । (१६७४)

अथवा

प्रश्नः १६—यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमातृभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यथैवोपपाद्यते ॥

इतिकारिकमिमां प्रसंगनिर्देशपूर्वकं व्याकुरुत । (१६७९।१६८१)

उत्तरम्—धर्माधर्मनिर्णये तर्कस्यानुमानस्याऽसामर्थ्यं विद्यते इति समर्थयति
‘तर्काप्रतिष्ठानादिति सूत्रमेव ।

कुशलैरेनुमातृभिः यत्नेनानुमितोऽप्यर्थोऽन्यैरभियुक्ततरैरन्यथैवोपपाद्यते
इत्यन्वयः ।

कुशलैरनुमातृभिः कपिलादिभिः यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः “जगतः कारण-
प्रधानम्” इत्यादिरूपः, अन्यैरभियुक्ततरैः कणादिभिः अन्यथा “परमाणु-
जगत्कारणम्” इत्येवं रूपेणैव साध्यते इत्यर्थः । अतो धर्माधर्मनिर्णयविषय-
आगमेनैव ज्ञातुं शक्यते निश्चयरूपेण । यतो हि यत्नेन विवेचिता अपि अपि
आगमानपेक्षा पुरुषोत्प्रेक्षामात्रनिबन्धनास्तर्का अव्यवस्थिता भवन्तीति
नागमगम्येऽर्थे धर्माधर्मविषये केवलेन तर्केण प्रत्यवस्थातव्यम् । तदेव बादराय-
नोक्तम्—तर्काप्रतिष्ठानात् इति । तस्माद् धर्माधर्मविषयो हि आगमैकसमा-
गम्य इत्यवगन्तव्यम् । किञ्चानुमानप्रमाणमिवोपमानप्रत्यक्षयोरपि आगम-
पेक्षार्षज्ञानं वापेक्षया सामर्थ्यमेव सिद्धयति । आर्षागमसिद्धेषु विषयेषु
तेषामसाधकत्वात् । सर्वञ्चैतदभर्तृहरिणा वाक्यपदीये ब्रह्माकाण्डेऽस्मिन्
प्रकरणेऽन्याभिश्च कारिकाभिः समर्थयति । तथा हि—

न चागमादृते धर्मस्तर्केण व्यवविष्ठते ।
ऋषीणामपि यज्ज्ञानं तदप्यागमपूर्वकम् ॥

- धर्मस्य चाव्यवच्छिन्नाः पन्थानो ये व्यवस्थिताः ।
 न तांल्लोकप्रसिद्धत्वात् कश्चित्तर्केण बाध्यते ॥
 अवस्थादेशकालानां भेदादभिन्नासु शक्तिषु ।
 भावानामनुमानेन प्रसिद्धिरिति दुर्लभा ॥
 निज्ञातिशक्तेर्द्रव्यस्य तां तामर्थक्रियां प्रति ।
 विशिष्टद्रव्यसम्बन्धे सा शक्तिः प्रतिबध्यते ॥
 परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते ।
 मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां नानुमानिकम् ॥
 ✓ प्रत्यक्षमनुमानञ्च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः ।
 पितृरक्षःपिशाचानां कर्मजा एव सिद्धयः ॥
 ✓ आविर्भूतप्रकाशानामनुपप्लुतचेतसाम् ।
 अतीतानागतज्ञानं प्रत्यक्षाभ विशिष्यते ॥
 ✓ अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।
 ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥
 ✓ यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नातिशङ्कते ।
 स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो निवर्तयेत् ॥
 ✓ चैतन्यमिव यश्चायमविच्छेदेन वर्तते ।
 आगमस्तमुपासीनो हेतुवादेन बाध्यते ॥
 ✓ हस्तस्पर्शादिवान्धेन विषमे पथि धावता ।
 अनुमानप्रधानेन विनिर्गतो न दुर्लभः ॥
 ✓ तस्मादकृतकं शास्त्रं स्मृतिं च सनिबन्धनम् ।
 आश्रित्यारभ्यते शिष्टैः शब्दानामनुशासनम् ॥
 ✓ न जात्वकर्तृकं कश्चिदागमं प्रतिपाद्यते ।
 बीजं सर्वाणिमात्राये त्रयेवातो व्यवस्थिता ॥
 ✓ अस्तं यातेषु वादेषु कर्तृष्वन्येष्वसत्स्वपि ।
 श्रुतिस्मृत्युदितं धर्मं न लोको व्यतिवर्तते ॥
 ज्ञाने स्वाभाविके नार्थः शास्त्रैः कश्चन विद्यते ।
 ✓ धर्मो ज्ञानस्य हेतुश्चेत्तस्यान्वयो निबन्धनम् ॥

वेदशास्त्राविरोधी च तर्कश्चक्षुरपश्यताम् ।

रूपमात्राद्धि वाक्यार्थः केवलान्नावतिष्ठते ॥

सतो विवक्षा पारार्थ्यं व्यक्तिरर्थस्य लङ्घिका ।

इति न्यायो बहुविधस्तर्केण प्रविभज्यते ॥

शब्दानामेव सा शक्तिस्तर्को यः पुरुषाश्रयः ।

शब्दाननुगो न्यायोऽनागमेष्वनिबन्धनः ॥ इति

अत आगमसमर्थितः शिष्टैर्धर्महेतुसाधुत्वसम्पादकं व्याकरणशास्त्र-
नप्यावश्यकमेव । धर्मसम्पादकं तत्साधितं हि कर्म नान्येनोपायान्तरेण साध-
यितुं शक्यते इति सुधीभिरवगन्तव्यम् ।

प्रश्नः १६—ग्रन्थकृन्मते कियन्ति प्रमाणानि इति सप्रमाणं निरूपयत ।

(१६७६, १६८१)

अभ्यासस्य प्रामाण्यं सोपपत्तिकं साधयत । (१६७८)

उत्तरम्—वाक्यपदीयग्रन्थावलोकनेन वाक्यपदीयकारस्य प्रत्यक्षानुमान-
शब्दाभ्यासादुष्टेति पञ्च प्रमाणानि अनुमतानि प्रतीयन्ते । तत्र प्रत्यक्षस्य
द्विविध्यमुपलभ्यते लौकिकमलौकिकञ्च लौकिकं प्रत्यक्षं त्वस्माकमस्ति, परन्तु
महर्षिणान्तु इन्द्रियाणि विनैव भवतीति तदार्थं प्रत्यक्षमवगन्तव्यम् । तच्चा-
लौकिकं प्रत्यक्षं लौकिकैः स्वप्रत्यक्षादप्यत्याग्रहेण स्वीक्रियन्ते; महर्षिषु
स्वाधिकप्रामाण्यप्रकर्षात् । अपि च येषां पदार्थानां भगवत्परमाणुशब्दब्रह्म-
देवतादितत्त्वानां तेषां कार्यादीनाञ्च प्रत्यक्षं कतुं न शक्यते; त एव पदार्था
महर्षिभिः समाधियोगेनावलोकिताः; स्वतःप्रभावेण प्रकटीकृताश्च ।
एतदेव सर्वं—

अतीन्द्रियानसंवेद्यान् पश्यन्त्यार्षेण चक्षुषा ।

ये भावान् वचनं तेषां नानुमानेन बाध्यते ॥

यो यस्य स्वमिव ज्ञानं दर्शनं नातिशङ्कितम् ।

स्थितं प्रत्यक्षपक्षे तं कथमन्यो विवर्तयेत् ॥

इत्याभ्यां कारिकाभ्यां प्रकटीक्रियते । अनुमानस्य साधकं किञ्चित्
युक्त्यादिकं दत्तं तथापि युक्तिभिर्वहुकार्यसिद्धौ तत्खण्डनेव, सिद्धस्यैव
साधसम्भवेन, अप्रतिषिद्धं ह्यनुमतं भवति, वेदमूलकस्यानुमानस्य चार्थबोधे

हेतुत्ववर्णनेनानुमानप्रमाणमप्यनुमतं सिद्ध्यति वाक्यपदीयकारस्य । आगम-
प्रमाणं हि साधयन् शब्दप्रमाणमेव साधयति इति आगम (शब्द) प्रमाणमपि
सिद्ध्यत्येषां मते ।

परेषामसमाख्येयमभ्यासादेव जायते ।

मणिरूप्यादिविज्ञानं तद्विदां नानुमानिकम् ॥

इति कारिकयाऽभ्यासप्रमां समर्थयति कण्ठरवेणैव ।

प्रत्यक्षमनुमानं च व्यतिक्रम्य व्यवस्थिताः ।

पितृरक्षः पिशाचानां कर्मजा एव सिद्ध्यः ॥

इति कारिकया अदृष्टप्रमाणमपि चर्चितं तेन । वस्तुतस्तु एतेषां पञ्च-
प्रमाणानां चर्चा ब्रह्मकाण्डे कृताऽस्ति, तेन एतान्येव प्रमाणानि तदनुमतानि
नान्यानि इति न मन्तव्यम् । यतो हि सर्ववेदपारिषदं हीदं व्याकरणशास्त्र-
मित्युक्त्या यानि प्रमाणानि स्वीकृतानि कैश्चिदपि दार्शनिकैस्तानि सर्वण्ये-
वानुमतानि वाक्यपदीयकारस्य मन्तव्यानि । अन्तर्भावादिना तेषामेकत्वं बहुत्वं
चेति न तद्विषये विवादो वैयाकरणानामिति स एव पक्षः प्रमाणविषये
वाक्यपदीयकारस्य स्वीकर्तव्यः ।

प्रश्नः १८ — द्वावुपादानशब्देषु शब्दो शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्तं शब्दानामपरोऽर्थं प्रयुज्यते ॥

कारिकेयं तथा विव्रियतां यथा शब्दविषयको

वैयाकरणसिद्धान्तः स्फुटं प्रतीयेत ।

(१३७५)

उत्तरम्—उपादानशब्देषु द्वौ शब्दौ शब्दविदो विदुः, एकः शब्दानां
निमित्तम्, अपरोऽर्थं प्रयुज्यते इत्यन्वयः ।

अत्र पदार्थबोधकत्वेन लोके प्रसिद्धः श्रोत्रेन्द्रियेण ग्राह्य एव शब्दो
व्याकरणविषयः, न नदीघोषतन्त्रीशब्दकाकवाशितादिशब्द इति निरूपयन्
पदार्थबोधकशब्दस्य तत्परसूत्रस्थभाष्यसमर्थितस्वरूपं निर्वर्त्ति ।

उपादानशब्देषु वाचकशब्देषु उच्चारणेन प्रकाशनीयेषु द्वौ शब्दौ व्यङ्ग्य-
व्यञ्जकरूपौ लक्ष्येते इति शब्दविदो वैयाकरणा विदुः । अत्र शब्दस्वरूपाव-
धारणरूपम् ० अर्थावधारणरूपम् अथकार्यद्वयमेव माशब्दद्वयाङ्गीकारे भाष्यमस्ति ।

अतस्तत्र एकः स्फोटोऽख्यः शब्दः शब्दानां वैखरीशब्दानां निमित्तमस्ति ।
 अपरश्च वैखरीरूपः शब्दः, अर्थे प्रयुज्यते—अर्थबोधनाय (स्फोटाभिव्यक्ति-
 द्वारा) प्रयुज्यते इत्यर्थः । श्रूयमाणशब्दानां न वाचकमस्त्वपि तु तदभिव्यञ्ज्य-
स्फोटस्यैवास्ति । अतोऽर्थविवक्षया शब्दप्रयोगकर्ता स्फोटव्यञ्जकत्वादेव
 वैखरीरूपाञ्छब्दान् प्रयुङ्क्ते तस्मात्स्फोट एव वैखरीशब्दानां निमित्तमस्ति ।
 यतो हि स्फोटाभिव्यक्त्यर्थमेव वैखरीशब्दानां प्रयोग इति भावः । अथवा एको
 वैखरीरूपः शब्दः करणव्यापारादुपजातक्रमः, श्रोतृबुद्धिस्थस्याक्रमस्य स्फोटस्य
 प्रत्यायनार्थं निमित्तं भवति । अपरश्च श्रोतृबुद्धिश्च स्फोटरूपः शब्दोऽभिव्यक्तः
 सन् अर्थबोधको भवतीत्यवगन्तव्यम् ।

एतदेव तपरसूत्रे भाष्ये उक्तम्—

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महांश्च केषाञ्चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥ इति ॥

शब्दानां अर्थवाचकानां व्याकरणविषयभूतानां शब्दानां ध्वनिः स्फोट-
 श्चेति स्वरूपद्वयमुपलभ्यते । तत्र अल्पत्वमहत्वादिधर्मविशिष्टो ध्वनिः
 केषाञ्चित् कृते लक्ष्यतेऽनुभूयते, अन्येषां मनीषिणां कृते तु ध्वनिः स्फोट-
 श्चेत्युभयं स्वभावतो लक्ष्यते इति तदर्थः । “ध्वनिः स्फोटश्च व्यञ्ज्यो
 व्यञ्जकश्च स्तः, शब्दानां व्यञ्जानां सम्बन्धी व्यञ्जको यो ध्वनिः स एव
 महानल्पश्च लक्ष्यते, व्यञ्ज्यस्त्वभिन्नकाल एव, उभयं—व्यञ्ज्यो व्यञ्जकश्च
 प्रमाणेन स्वभावतः—स्वरूपेण सिद्धौ केषाञ्चिदुभयं गृह्यते व्यक्तानाम्,
 अव्यक्तानां तु ध्वनिरेवेति कैयटस्तत्र ।” एतदेव “एवं तर्हि स्फोटः शब्दः
ध्वनिः शब्दगुणः” इति भाष्येणाप्युक्तमस्ति । शब्दगुणः—उपकारको व्यञ्ज-
 कत्वेनेत्यर्थ इति कैयटः । संग्रहकारेणामि—

अविभक्तो विभक्तेभ्यो जायतेऽर्थस्य वाचकः ।

शब्दस्तत्रार्थरूपात्मा सम्भेदमुपगच्छति ॥

इत्युक्त्या समर्थितमस्ति ॥

प्रश्नः १९—अरणिस्थं यथा ज्योतिः प्रकाशान्तस्कारणम् ।

तदवच्छब्दोऽपि बुद्धिस्थः श्रुतीनां कारणं पृथक् ॥

इति विशद व्याख्येया ।

(१६७६)

उत्तरम्—ध्वनिस्फोटयोः कार्यकारणभाव उक्तः । तमुपपादयत्यत्र ।
अरणिस्थं ज्योतिः यथा प्रकाशान्तरकारणं तद्वद् बुद्धिस्थः शब्दोऽपि पृथक्
श्रुतीनां कारणं भवतीत्यन्वयः ।

घर्षणात्प्राग् यथाऽरणिस्थं काष्ठान्तःस्थितं ज्योतिर्वह्निः, प्रकाशान्तरकारणं
भवति=प्रकाशान्तरस्य उद्बुद्धस्य वह्नेः कारणमुपादानम्भवति, तद्वत् तथैव
बुद्धिस्थोऽन्तःकरणस्थः स्फोटः श्रुतीनां = भिन्नभिन्नघटपटादिशब्दानां
कारणं भवतीत्यर्थः ।

अयं भावः — यथात्रीजावस्थमविवृत्तं ज्योतिरुत्तरेण प्रकाशात्मनाऽभि-
ज्वलितं स्वरूपपररूपप्रतिपत्तिकारणं भवति, तथैव वक्तृबुद्धिस्थः स्फोटः
वक्तृप्रयत्नाभिव्यङ्ग्यध्वनिरूपरूपितः परश्रवणगोचरो भवति । स च परेण
श्रुतो ध्वनिरूपः शब्दः श्रोतृबुद्धिस्थं स्फोटमभिव्यनक्ति, ततोऽर्थबोधो भवतीति
व्यङ्ग्यध्वनिभेदानुपातेन पौर्वापर्यानुपलभमानः स्फोटः स्वपररूपयोः प्रकाशको
भवतीति प्रकाश्यप्रकाशकभावमूलक एव वैखरीस्फोटयोः कार्यकारणभावः ।

अत्रेदं रहस्यमवगन्तव्यम्—अत्र ध्वनिस्फोटयोः परस्परं कारणता प्रतीयते,
बीजवृक्ष इवानवस्था एव हस्तगता भवति । यतो हि स्फोटाद्ध्वनिरुत्पद्यते,
ध्वनिश्रवणान्तरञ्च स्फोटाभिव्यक्तिर्भवतीति स्फोटाभिव्यक्तौ ध्वनेर्वैखर्याः
कारणत्वं तदभिव्यक्तौ च स्फोटस्य निमित्तत्वमिति परस्परमन्योऽन्याश्रय एव
सिद्ध्यतीति नावमन्तव्यः । प्रथमतः स्फोटस्य नित्यत्वेनाऽव्यक्तरूपेण स्थित-
त्वात् । अतः—आत्मा बुद्ध्या समेत्यर्थान्मनो युङ्क्ते विवक्षया ।

मनः कायाग्निमाहन्ति स प्रेरयति मारुतम् ॥

इत्यादिरीत्याऽर्थविवक्षया वक्तुरान्तरप्रयत्नाभिव्यक्तौ ध्वनिः परश्रवण-
गोचर इत्येव प्रथमः कल्पः । अतो नान्योऽन्याश्रयः । तस्य स्फोटस्याव्यक्तरूपेण
स्थित्या नित्यत्वेनाव्यक्तवह्निर्विव्यक्तीभूय सर्ववह्निस्वरूपक्रियादिव्यक्तिर्हेतु-
र्भवति प्राथम्यश्चाव्यक्तहोरेव तथैव स्फोटस्यापि विषयः ।

प्रश्नः २८—ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती तेजसो यथा ।

तथैव सर्वशब्दानामेते पृथगिव स्थिते ॥

अस्याः कारिकायास्तात्पर्यं सम्यग् विवृणुत । (१९७४, १६७७)

उत्तरम्—अग्न्यादिशब्दः अग्न्यादिशब्दस्य संज्ञा भवतीत्यनुपपन्नः संज्ञा-
संज्ञिभावः साधारणतया; तथापि विशेषावस्थायां तथा भवत्येति “स्वं रूपं
शब्दस्याशब्दसंज्ञा” इति सूत्रं प्रणीतवता तदव्याख्यातृभिश्च प्रमाणीकृतम् ।
व्यावहारो तथा दर्शितस्तैर्लौकिक इति न भवति कस्याप्यत्र विप्रतिपत्ति-
रिति तदेवानया कारिकया वर्ण्यते ।

यथा तेजसः ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च द्वे शक्ती (स्तः) तथैव सर्वशब्दाना-
माम् एते पृथग्विव स्थिते स्तः इत्यन्वयः ।

यथा तेजसः प्रदीपादेः ग्राह्यत्वं ज्ञानविषयत्वं ग्राहकत्वं घटादिविषयक-
ज्ञानजनकत्वञ्च द्वे ग्राह्यग्राहकरूपे शक्ती स्तः, तथैव सर्वशब्दानाम् एते ग्राह्य-
ग्राहकशक्ती शक्तिशक्तिमतोरभेदाद् नित्यमात्मभूते अपि पृथक् भिन्ने इव
स्थिते प्रतीयमाने स्तः इत्यर्थः । शब्दः स्वं प्रकाशयन्नेवार्थं प्रकाशयतीति
अनुभवसिद्धः । यद्यपि घटे ग्राह्यत्वमेव न ग्राहकत्वम्, इन्द्रियेषु ग्राहकत्वमेव
न ग्राह्यत्वं स्वभावाग्राह्यत्वग्राहकत्वशक्त्योर्विरोध इव भासते, तथापि प्रदीपे
तयोर्ग्राह्यग्राहकयोः समावेशस्यापि दर्शनाद् उभयोरेकत्रावस्थानमविरुद्धं
सिद्धयति । अर्थात् प्रकाशः प्रकाशयति घटादिपदार्थान् । चक्षुषा प्रकाशाभावे
पदार्थानां सम्बन्धो न स्यात् । तथा च इन्द्रियार्थसम्बन्धाभावेऽर्थानुभवः
प्रत्यक्षो वा इन्द्रियैर्न भवतीति सिद्धमेव । अर्थादिन्द्रियार्थयोर्द्वयोरपि
सत्त्वे चक्षुषा घटादिप्रत्यक्षस्थले प्रकाशाभावे इन्द्रियार्थसम्बन्धाभावेन घटादि-
प्रत्यक्षो न भवतीति घटादिपदार्थप्रकाशकता प्रकाशस्य सिद्धयति । परन्तु
तद्दर्शनार्थं कस्यचिदन्यस्य प्रकाशस्यावश्यकता न भवति । तथैव शब्देऽपि ग्राह्य-
त्वं ग्राहकत्वञ्च स्वभावादस्ति । अर्थात् अर्थप्रकाशता तु शब्दे विद्यत एव
स्वप्रकाशताऽपि भवति । अपि च चक्षुषा प्रत्यक्षस्थले पदार्थप्रत्यक्षवेलायामपि
प्रकाशप्रत्यक्षसहकृत एव पदार्थानुभवो भवति । तथैवात्रापि शब्दार्थबोध-
वेलायामपि शब्दबोधपूर्वकमेव शब्दबोधो भवति । क्वचिच्च अर्थानुभवबोधन-
वेलायां शब्दबोधनमात्रकाले शब्दस्यैव प्रकाश इव ग्राह्यता ग्राहकता चोभये
सिद्धे भवतः । सर्वञ्चैतत्—“स्वं रूपं शब्दस्यां” इति सूत्रस्थभाष्यादिव्याख्यानेषु
प्राप्यतेऽतिविस्तरेण । तथा च भाष्यम्—शब्दपूर्वको ह्यर्थो सम्प्रत्ययः । आतश्च
शब्दपूर्वकः । योऽपि ह्यसावाहूयते चाम्ना । नाम च यदानेन नोपलब्धं भवति

तदा पृच्छति—किं भवानाह इति शब्दपूर्वकश्चास्य सम्प्रत्ययः । इह च व्याकरणे शब्दे कार्यस्य सम्भवः, अर्थोऽसम्भवः । तस्मादर्थनिवृत्तिः । एवं शब्दस्य ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च प्रमाणीभवतः । द्वावप्येतौ धर्मौ शब्दस्य सर्वथा सर्वव्यवहार-सिद्धावित्येव भाष्यादितात्पर्यमस्त्यत्र । अत एव सूत्रप्रत्याख्यानमपि सङ्गच्छते ॥

प्रश्नः २१—अतो निज्ञातिरूपत्वात्किमाहेत्यभिधीयते ।

नेन्द्रियाणां प्रकाशयेऽर्थं स्वरूपं गृह्यते तथा ॥

कारिकेयं व्याख्येया ।

(१६७८, १६८२)

उत्तरम्—ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च शब्दस्य प्रकाश इव उभयं सिद्धम् । परन्तु स्वरूपतः सत एव शब्दस्य ग्राहकत्वं नास्ति, अपि तु श्रोत्रेन्द्रियेण गृहीतस्यैव ।

विषयत्वमनापन्नैः शब्दैर्नार्थः प्रकाशयते ।

न सत्तयैव तेऽर्थानामगृहीताः प्रकाशकाः ॥

इत्यनया कारिकया समर्थितम् । शब्दाः श्रोत्रियेणागृहीताः सन्तः सत्ता-मात्रेण चक्षुरादय इव स्वभावतोऽर्थानां बोधका न सन्ति । अतो विषयत्वमनापन्नैः श्रोत्रेन्द्रियेणागृहीतैः शब्दैर्नार्थो न प्रकाशितो भवतीति तदर्थः । अत्र श्रोत्रेन्द्रियेणागृहीतस्य शब्दस्यार्थबोधकत्वे किं बाधकमिति विवेचनार्थमेवाऽवतारिका कारिका । अतोऽनिज्ञातिरूपत्वात् किमाह इत्यभिधीयते, इन्द्रियाणां प्रकाशयेऽर्थं तथा स्वरूपं न गृह्यते इति तदन्वयः ।

अतो गृहीतस्यैव शब्दस्य बोधकत्वाद् यदा शब्दस्वरूपमनिज्ञानं भवति श्रोत्रियेण तदा अनिज्ञातिरूपत्वात्=न निज्ञातिं निर्धारितं रूपं यस्य तत्त्वात्, अर्थबोधनकशब्दस्वरूपप्रत्ययाभावाद् अर्थप्रत्ययाभावेनार्थबोधजनकशब्दस्वरूपनिर्धारणाय किमाहेति अभिधीयते पृच्छ्यते । यदि हि अनिज्ञातिमपि शब्दस्वरूपमर्थमवबोधयेत्, तदा प्रयोक्त्रा उच्चारितं श्रोत्राऽश्रुतमपि बोधयेदयमर्थः 'किमाह' इति प्रश्नो व्यर्थ एव स्यात् । इन्द्रियाणां प्रकाशयेऽर्थं तथा शब्द इव स्वरूपं न गृह्यते । अर्थात् तानीन्द्रियाणि सत्तयैवार्थप्रकाशकानि न ज्ञातानि । परन्तु शब्दस्तु ज्ञात एवार्थप्रकाशको भवति । वस्तुतः प्रकाशस्वभाव एव तादृशो भवति, य इन्द्रियेणाति एवार्थप्रकाशको भवति

प्राणिनाम् । अतः प्रकाशेनात्रापि सर्वथा साम्यमस्ति शब्दस्य । एषा कारिकापि
 “स्वं रूपम्” इति सूत्रस्य भाष्यमूलिकैव ज्ञेया ।

प्रश्नः २२—भेदेनावगृहीतो द्वौ शब्दघर्मविपोद्धृतौ ।

भेदकार्येषु हेतुत्वमविरोधेन गच्छतः ॥

इति कारिका प्रोक्ष्या व्याख्येया ।

उत्तरम्—ग्राह्यत्वग्राहकत्वशक्तयोर्भेदः शब्दस्य “ग्राह्यत्वं ग्राहकत्वञ्च”
 इति कारिकायां सिद्धः । तयोः शक्तयोः कथमुपयोग इति साम्प्रतं कथय-
 न्यनया ॥

द्वौ शब्दघर्मौ अपोद्धृतौ भेदेनावगृहीतो भेदकार्येषु अविरोधेन हेतुत्वं
 गच्छत इत्यन्वयः ।

द्वौ शब्दघर्मौ ग्राह्यत्वग्राहकत्वरूपौ पूर्वं शक्तिरूपेण वर्णिता । शब्दस्वरूपे
 शक्तिशक्तिमतोर्भेदाद् यद्यपि विद्यमानौ स्तः, तथापि अपोद्धृतादेव अपोद्धार-
 बुद्ध्या कल्पनयाऽऽरोपितभेदादेव, अतो भेदेनावगृहीतो भेदेन ज्ञातो भेदकार्येषु
 भेदाधिष्ठानेषु, सज्ञासंज्ञिभावेषु अविरोधेन शब्दभेदमापाद्य विरोधविघटनद्वारा
 हेतुत्वं गच्छत इत्यर्थः ।

अयं भावः—लोके देवदत्तशब्दस्य संज्ञात्वं पिण्डस्य च संज्ञित्वं दृष्टम् ।
 इह तु स्वरूपमिति शास्त्रेण अग्निशब्दस्यैव संज्ञात्वं संज्ञित्वञ्चैकस्य परस्पर-
 विरुद्धं कथं बोध्यत इति शङ्कापरिहाराय कारिकेयं प्रवृत्ता । यथा ‘राहोः शिरः’
 इत्यत्र षष्ठ्युपपादनाय एकस्मिन्नपि वस्तुनि अनेकावस्थायुक्तशिरसो
 राहुशब्दार्थत्वं यत्किञ्चिदेकावस्थायुक्तशिरसः शिरःशब्दार्थत्वञ्चाश्रित्य
 शब्दार्थभेदाद्भेदमाश्रित्य अवयवावयविभावः सिद्धयति, एवं ग्राह्यत्वग्राहक-
 त्वशक्तिरूपोपाधिकृतमेकस्मिन्नेवाग्निशब्दे भेदमाश्रित्य ग्राह्यत्वशक्तिमतोऽ-
 ग्निशब्दस्य संज्ञित्वम्, ग्राहकत्वशक्तिमतोऽग्निशब्दस्य संज्ञात्वमिति औपाधिक-
 भेदमादाय एकस्मिन्नपि अग्निशब्दे संज्ञासंज्ञिभावो न विरुद्धयत इति भावः ॥

प्रश्नः २३—बुद्ध्यादयो यथा शब्दाः, स्वरूपोपनिबन्धनाः ।

आर्द्रेचप्रत्यायितैः शब्दैः सम्बन्धं यान्ति संज्ञिभिः ॥

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

अस्याः कारिकायां व्याख्यानं कुरुत ।

(१९७६)

उत्तरम्—अत्र शब्दाः कथं स्वस्वरूपबोधका भवन्ति इत्येव प्रति-
पादयति ।

यथा वृद्ध्यादयः शब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः । आदैचप्रत्यायितैः शब्दैः
संज्ञिभिः सम्बन्धं यान्तीत्यन्वयः ।

‘वृद्धिरादैच्’ इत्यादी यथा वृद्ध्यादयः संज्ञाशब्दाः स्वरूपोपनिबन्धनाः=
स्वरूपमुपनिबध्यते बोध्यते यैस्ते स्वरूपबोधकाः सन्तः आदैचप्रत्यायितैः शब्दैः
आदैचशब्दबोधितैराकारिभिः संज्ञिभिः सम्बन्धं तादात्म्यं (‘वृद्धिपदाभिन्ना
आदैचः’ इत्येवं) यान्ति प्राप्नुवन्ति इत्यर्थः । परन्त्वत्रागतस्य यथाशब्दस्य
दृष्टान्तःत्मकत्वेन दार्ष्टान्तिकात्मनि यथाशब्दे नित्यसाकाङ्क्षत्वेनास्याः
कारिकायाः—

अग्निशब्दस्तथैवायमग्निशब्दनिबन्धनः ।

अग्निश्रुत्यैति सम्बन्धमग्निशब्दाभिधेयया ॥

इति कारिकाया सम्बन्धोऽस्ति । एवं यथा वृद्ध्यादयः संज्ञाशब्दा आदैचप्रत्या-
यितैराकारादिभिस्तादात्म्यं प्राप्नुवन्ति तथैव अग्निशब्दनिबन्धनः (अग्नि-
शब्दो निबध्यतेऽनेन इति) अग्निशब्दरूपस्वस्वरूपबोधकः सूत्रस्योऽग्नि-
शब्दः अग्निशब्दाभिधेयया अग्निशब्दबोध्यया ग्राह्यत्वशक्तिमत्या अग्निश्रुत्या
अग्निशब्देन लक्ष्यत्वेन सम्बन्धं तादात्म्यं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

अत्रेदमवधेयम् — यथा ‘वृद्धिरादैच्’ इत्यनेन स्वरूपबोधकस्य वृद्धिशब्दस्य
स्वभिन्ने आदैच् शब्दबोधिते आकारादौ तादात्म्यरूपसम्बन्धग्रहो भवति ।
तथैव स्वरूपमिति सूत्रेण स्वरूपबोधकस्य अग्निशब्दस्य स्वभिन्ने अग्निशब्दे
तादात्म्यरूपसम्बन्धग्रहो भवति, ग्राहकत्वशक्तिमतोऽग्निशब्दस्य ग्राह्यत्वशक्ति-
मदग्निशब्दभिन्नत्वात् । तत्रैतावानेव विशेषः—यद् वृद्धिशब्दादादैचशब्दयोः
स्फुटावभासो भेदः, ग्राहकत्वशक्तिमदग्निशब्दग्राह्यत्वशक्तिमदग्निशब्दयोः
समानुपूर्वीकत्वेन न स्फुटावभासो भेदः; अपि तु औपाधिको भेदोऽस्ति ‘राहोः
शि रः’ इतिवदिति न संज्ञासंज्ञिभावस्य भेदाधिष्ठानताक्षतिरिति ॥

प्रश्नः २४—कार्यत्वे नित्यतायां वा केचिदेकत्ववादिनः ।

कार्यत्वे नित्यतायां वा केचिन्नानात्ववादिनः ॥

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

इति कारिके स्फुटं व्याख्यायताम् ।

(१३७७)

उत्तरम्—केचित्कार्यत्वे नित्यतायां वा एकत्ववादिनः, काचित् कार्यत्वे नित्यतायां वा नानात्ववादिनः इत्यन्वयः ।

शब्दस्य कार्यत्वे नित्यतायां वा केचिद् विद्वांस एतत्त्ववादिनः (यत्र एकश्च शब्दो बह्वर्थोऽक्षाः पादाः मासा इति अभेदव्यवहारः) केचित् शब्दस्य कार्यत्वे नित्यतायां वा नानात्ववादिनः । (यत्र च पक्षे तद्यः सारण्यके ससीमके सस्थण्डिलके वर्तते तस्येदं ग्रहणम् इति भेदव्यवहारः) इत्यर्थः ।

अत्र अर्थभेदेऽपि न शब्दभेद इति पक्षमाश्रित्य यत्र एक एव गोशब्दो न बहव इति मतमस्ति तत्र व्यक्त्यैव 'सोऽयम्' इति प्रत्यभिज्ञा भवति न जाति-कल्पनाऽतो न जातेः संज्ञात्वम् । 'अर्थभेदात् शब्दभेदः' इति पक्षमाश्रित्य यत्रानेकेषु 'स एवायम्' गोशब्द इति प्रत्ययस्तत्र जातेः संज्ञा स्वीकर्तव्या भवतीति पक्षद्वयम् निर्दिष्टमत्र ।

इदन्तत्र रहस्यं भवति—शब्दकार्यपक्षे अर्थात् शब्दस्यानित्यत्वपक्षे नानात्वं मुख्यम्, एकत्वं त्वोपचारिकम् । अत्र सकृदुच्चरितस्य वर्णस्य पदस्य वाक्यस्य वा पुनरुच्चारणे भेदेऽपि रूपसामान्यमूलिका 'स एवायम्' इत्यभेद-व्यवहारो भवति । 'रूपसामान्याद्वा' इत्येतद्भाष्यात्प्रमाणितो भवत्ययं पक्षः । शब्दस्य नित्यत्वपक्षे 'आकृतिग्रहणाद्वा सिद्धम्' भाष्यमाश्रित्य मुख्यमेकत्वं सिद्धान्ते शब्दस्य नित्यत्वात् शब्दभेदादर्थभेद इति नानात्वमेवोपचारिकम् ।

प्रश्नः २५—पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णव्यवयवा न च ।

वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

कारिकामिमां विशदं व्याकुरुत । (१६५०)

उत्तरम्—एतत्पूर्वं वर्णव्यतिरिक्तं पदं, वर्णपदव्यतिरिक्तञ्च वाक्यमन्यत् किञ्चिन्नास्ति इति यस्मिन्निर्णीतं मीमांसकैः, तन्निराकरणार्थं वैयाकरणमतं प्रकाशयतेऽत्र ।

वर्णेषु अवयवा न विद्यन्ते, पदे वर्णाश्च न (विद्यन्ते) । (एवमेव) वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेकः कश्चन न (विद्यते) इत्यन्वयः ।

वर्णेषु ननुकारोक्तानि वर्णेषु अवयवाश्च न विद्यन्ते । एवं पदे प्रतीयमाना अपि वर्णा न विद्यन्ते । एवमेव वाक्यात् पदानामत्यन्तं

Digitized by Arya Samaj Foundation Chennai and eGangotri

प्रविवेकः पृथक्सत्ता कश्चन न विद्यते इत्यर्थः । एवम्—स्वाश्रयत्वेनाभिमतयाव-
 सिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वरूपं मिथ्यात्वं वर्णं वर्णवियवानां=ऋकारादो-
 रेफादीनां पदे वर्णानाञ्चास्ति । तथा च वाक्ये वाक्यसत्तातिरिक्तसत्ता-
 शून्यत्वस्य पदानां प्रतिपादनात्—अधिष्ठानसत्तातिरिक्तसत्ताशून्यत्वरूपं मिथ्या-
 त्वं बोधितं भवति । अतो वाक्ये पदानि न सन्ति पदे च वर्णानि न सन्ति ।
 किम्पुनर्वर्णं वर्णवियवानां स्थितिः । यद्यप्येकोऽखण्डः स्फोटः, तथापि जपाकुसुम-
 लोहित्यपीतत्वादिव्यञ्जकोपरागवशाल्लोहितः पीतः स्फटिक इतिवद्, मुखस्य
 दर्पणादिव्यञ्जकोपाधिवशाद्वर्तुलदीर्घत्वादिभानवच्च अवयववर्णादिव्यञ्ज-
 यः वर्णरूपः पदरूपो वाक्यरूपो वा भासते ।

अत्रेदं रहस्यम्—वाक्यमेकमखण्डं सत्यं पूर्वापरक्रमरहितं निरवयवञ्च विद्यते ।
 तत्र पदानि वर्णाश्चासत्या एव विद्यन्ते । तादृश एव वाक्ये वर्णपदरूपक्रमवत्यो
 बुद्धय उत्पद्यन्ते, न च परमार्थतो वर्णपदादीनां काचित्सत्ता विद्यते तत्र ।
 एतदेवोक्तं स्फोटसिद्धौ ।

‘नानेकावयवं वाक्यं पदं वा स्फोटवादिनाम्’ । इति निरस्तभेदं पदतत्त्व-
 मेतदव्यवशि युक्त्यागमसंश्रयेण विधूतभेदग्रहमेतयैव दिशा परं सम्प्रति
 यन्त्वभेदम् इति च ॥ स्फोटवादिनां पदं वाक्यं वाऽनेकावयवं न भवतः प्रथम-
 प्रघट्टकार्यः । आगमसंश्रयेण युक्त्या एतत्पदतत्त्वं निरस्तभेदं व्यदिशि । अतो-
 विधूतभेदग्रहम् पदात् (पदस्फोटात्) परं वाक्यस्फोटम् एतया दिशा—न्यायेन
 अभेदमेव सम्प्रतियन्तु जनन्तु इति द्वितीय प्रघट्टकार्यः । अत्र ‘येनोच्चारितेन’
 “भावार्थाः कर्मशब्दाः” इत्यागमानामेव संश्रयोऽवगन्तव्यः । तस्मादवयव-
 वयवपदावयवरहितमेकमखण्डं स्फोटरूपं वाक्यं सिद्ध्यति ॥

प्रश्नः २६—स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिमानः ।

ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥

इति कारिका विशदं व्याख्येया ।

(१६८१, १६७८)

उत्तरम्—अभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः स्फोटस्य ग्रहणोपाधिभेदेन
 वृत्तिभेदं प्रचक्षते इत्यन्वयः । अभिन्नकालस्य=कालभेदरहितस्यकालकृत-
 परिच्छेदशून्यस्य ध्वनिकालानुपातिनः स्फोटस्य ग्रहणोपाधिभेदेन

परिच्छेदस्य स्फोटस्य ग्रहणोपाधिभेदेन—तद्व्यञ्जकीभूतध्वनिरूपोपाधिगत-
कालभेदेन वृत्तिभेदं द्रुतादिवृत्तिभेदं ह्रस्वादिप्रमाणभेदं च प्रचक्षते इत्यर्थः ।
एवमत्र कालकृतपरिच्छेदेन नित्यत्वेनाभिमतस्यापि स्फोटस्य नित्यत्व-
हानिर्वायते । नित्यं हि वस्तु न कालेन परिच्छिन्नं भवति, नित्येषु कानिका-
योगात् । तथापि स्फोटः ध्वनिकालानुपाती भवति ध्वनिकालानुपतन-
शीलोऽस्ति । अर्थाद् ध्वनिमिरेव व्यज्यते स्फोटः ध्वनिरूप एव तत्तद्रूपेण
भासत इति भावः । अतो ध्वनिगतकालभागभवति । तथा च सर्वथा द्रुतादि-
वृत्तिविशेषणरहितोऽपि स्फोटो व्यञ्जकध्वनिरूपोपाधिगतकालेन प्रतीय-
मानानां द्रुतादिवृत्तीनां ह्रस्वादिप्रमाणानां च सम्बद्ध इव प्रतीयते । अतो
वस्तुतः कालभेदादिविशेषणरहितोऽपि उपाधिघर्मविशिष्ट इव स्फोटः
प्रतीयते । अतो द्रुतादिवृत्तिभेदो ह्रस्वादिप्रमाणभेदो वा तस्य न वास्तव
इति भावः । उक्तञ्चैतत् तपरसूत्रे भाष्ये—यथा भेदाहन्ता भेरीमाहृत्य
कश्चिद्विंशतिपदानि गच्छति, कश्चित् त्रिंशत्, कश्चिच्चत्वारिंशत् । स्फोट-
स्तावानेव ध्वनिकृता वृद्धिः इति ।

प्रश्नः २७—स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।

प्राकृतस्य ध्वनेः कालः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥

विशदं व्याख्यानं कुरु ।

(१३७६)

उत्तरम्—यद्यपि ह्रस्वादिकालोपाधिरहितः स्फोटः, तथापि प्राकृत-
ध्वनिरूपोपाधिवशात् तदगतह्रस्वादिकालभेदभागभवति । अतः सर्वथा
नित्यत्वे निरवच्छिन्नत्वेऽपि कालस्य तत्र गृहीतह्रस्वाय तत्कालस्य दारणार्थं
तपरस्तत्कालस्येति सूत्रं चरितार्थं भवति । अतोऽत्र कथं भेदरहितेऽपि स्फोटे
ह्रस्वादिकालघर्माणां प्रणीतिर्भवतीत्यत्र विचार्यते ।

स्वभावभेदात् प्राकृतस्य ध्वनेः यः कालः ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु (स) शब्दस्य
नित्यत्वे (अपि) उपचर्यते इत्यन्वयः ।

प्राकृतध्वनिरूपरूपितस्यैव स्फोटस्य भानात् स्फोटप्राकृतध्वन्योर्नीर-
क्षोरन्यायेन भिन्नत्वेनाप्रत्ययात् प्राकृतो ध्वनिः स्फोटस्य स्वभावः (स्वरूपम्)
इव अस्तीति स्वभावभेदात् स्वरूपभेदात् स्फोटात् पार्थक्येनाग्रहणोपाधिक-

स्फोटस्वरूपत्वाभिमानवशात् प्राकृतस्य ध्वनेः यः कालः एकमात्रादिरूपः, ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु उच्चारणीयेषु वर्तमानः स शब्दस्य स्फोटस्य नित्यत्वेऽप्युपचर्यते शब्दे आरोप्यते इति कारिकाार्थः ।

अत्रेदं तत्त्वम्—प्राकृतो वैकृतश्चेति द्विविधो ध्वनिभेदो वाक्यपदीय-कारस्याभिमतः । तत्र ऋते प्राकृतध्वनेः स्फोटस्य विशेषरूपेण सामान्यरूपेण भानं न भवति । अतः प्राकृतध्वनिव्यतिरेकेण स्फोटानुपलम्भात् प्राकृत-ध्वनिरेव स्फोटस्वरूपमिति सामान्यतः प्रतीयते । प्राकृतध्वनिरेव च ह्रस्व-दीर्घप्लुतादिभेदव्यवहारहेतुरिति प्राकृतध्वनिगतकालभेदस्य प्राकृतध्वन्यभिन्न-त्वेन प्रतीते स्फोटेऽपि प्रतीतो बाधकभावेन 'अत्' इत्युच्चारणे अतत्कालस्य दीर्घादिर्वारणं तपरस्तत्कालस्येति सूत्रेण संमुचितमेव । प्राकृतध्वनिद्वारा प्रतीतस्य स्फोटस्यावन्तरं वैकृतध्वनिः "स एवायम्" इति प्रतीतेनियामको भवति द्रुतादिवृत्तीनां कारणञ्च भवति । अतः वैकृतध्वनिगतद्रुतादिवृत्तीनां स्फोटे ग्रहणाभावेन तेषां वारणार्थं "द्रुतायां तपरकरणे मध्यमविलम्बित-योरुपसंख्यानं कालभेदात्" इत्याद्युपायस्य न किञ्चिदपि सार्थक्यम् । एतदेव सर्वं संग्रहकारेण उक्तम् । तथाहि—

स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

वृत्तिभेदे निमित्तत्वं वैकृतः प्रतिपद्यते ॥ इति ॥

वैकृतध्वनिकृता वृत्तयश्चैताः—

अभ्यासार्थं द्रुतावृत्तिर्मध्या वै चिन्तने स्मृता ।

शिष्याणामुपदेशार्थं वृत्तिरिष्टा विलम्बिता ॥ इति ॥

प्रश्नः २८—इन्द्रियस्यैव संस्कारः समाधानाञ्जनादिभिः ।

विषयस्य तु संस्कारस्तद्गन्धप्रतिपत्त्ये ॥

कारिकेयं प्रोह्या व्याख्यायताम् । (१६७५)

इन्द्रियस्य शब्दस्य उभयस्य वा संस्कार इति सोपपत्तिकं वर्णयत ।

(१९७८)

उत्तरम्—शब्दाभिव्यक्तिवादिनां त्रयो वादाः सन्ति । तत्र ध्वनिभि-
रिन्द्रियस्यैव संस्कारः इत्येकः पक्षः, विषयस्य संस्कारः क्रियते इति द्वितीयः

पक्षः, इन्द्रियस्थविषयस्य च संस्कारः क्रियते इति तृतीयः पक्षः । एतदेवात्र दृष्टान्तद्वारा प्रदर्श्यते ।

समाधानाञ्जनादिभिरिन्द्रियस्यैव संस्कारः (क्रियते) विषयस्य तु तद्गन्ध-
प्रतिपत्तये संस्कारः क्रियते इत्यन्वयः ।

समाधानेन—समाहितचित्तेन चित्तैकाग्रतारूपेण, अञ्जनादिद्रव्येण उपनेत्रेण च इन्द्रियस्यैव चक्षुष एव घटादिप्रत्यक्षे संस्कारः क्रियते न विषयस्य । अलौकिकेनापि समाधानेन सूक्ष्मव्यवहितविप्रघुष्टोपलब्धौ चक्षुष एव संस्कारो न विषयस्य । तथासति एकेन समाहितचेतसा चक्षुषा विषये संस्कृते, असमाहित-
चेतोभिरपि अन्यैः विषयस्य ग्रहणं स्यात् । एवं ध्वनिभिरपि श्रोत्रस्यैव संस्कारः न शब्दस्य । तथासति शब्दस्य विभूत्वे सर्वश्रोत्रसम्बद्धतया सर्वैरपि तद्ग्रहणं प्रसज्येत विशेषाभावात् ।

यथा—तैलादेर्गन्धस्य आतपेन, आतपशुष्कायाश्च पृथिव्या गन्धस्य (गन्ध-
रूपस्य विषयस्य) च उदकेन, तद्गन्धप्रतिपत्तये—तैलादिगन्धप्रतिपत्तये पृथिवी-
गन्धप्रतिपत्तये वा संस्कारः क्रियते, न घ्राणेन्द्रियस्य । इन्द्रियस्य संस्कारे
ह्यत्र पृथिवीगन्धयोर्भेदो न स्याद् विशेषाभावात् । एवं ध्वनिभिरपि शब्द-
रूपविषयस्यैव संस्कारः क्रियते न श्रोत्रेन्द्रियस्येत्यर्थः ।

उभयस्य विषयेन्द्रियरूपस्य संस्कारः इति पक्षः साधिकेयमग्निमा
कारिकाऽस्ति—

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा तु द्वयोरपि ।

विषयेन्द्रिययोरिष्टः संस्कारः स क्रमो ध्वनेः ॥ इति (१६८०)

चक्षुषः प्राप्यकारित्वे तेजसा द्वयोरपि विषयेन्द्रिययोः संस्कार इष्टः स
(एव) ध्वनेः (अपि) क्रमः (अस्ति) इत्यन्वयः ।

यथा चक्षुषः प्राप्यकारित्वे विषयदेशं गत्वा विषयग्राहकत्वे तेजसा
आलोकेन प्रकाशादिना द्वयोरपि विषयेन्द्रिययोः, विषयदेशं गतस्येन्द्रियस्य
विषयस्य च संस्कारः इष्टः संस्कारः क्रियते स एष एव क्रमो ध्वनेरपि
अस्ति कर्त्तव्यं एतदुक्तं अतः अयं ध्वनिविषयेऽप्येव गन्तव्यमित्यर्थः ।

एवमत्र दीपेन विषये तमोर्लपावरणनिवृत्तिरूपः चक्षुषि च चक्षुरस्मि-
वर्धनरूपः संस्कारः क्रियते यथा, तथा ध्वनिना शब्दरूपे विषये श्रोत्रिये
चातीन्द्रियः कश्चनसंस्कारविशेषः क्रियते, इति केषाञ्चिद् विदुषाम् मतमस्ति ।
अन्येषां च मतेन शब्दावरकस्थिरवाय्वपसारणरूपः शब्दे संस्कारः क्रियते,
श्रोत्रे च श्रोत्रमभिव्याप्य स्थितस्य वायोरपसारणरूपः संस्कारः क्रियते ।

अयं भावः—घनान्धकारे स्थितः कश्चिद् यदा घटं पश्यति, तदानीं
चक्षुषः प्राप्यकारितया विषयमपि घटदेशगतं चक्षुरिवा लोकः संस्करोति, न
चक्षुर्मात्रम् । यतो हि तस्मिन्काले केवलस्य चक्षुषः संस्कारसिद्धान्तस्वीकारे
आलोकस्थितोऽपि कश्चिद् अन्धकारस्थं घटं पश्येद् इत्यापद्यते । न च चक्षुषः
प्राप्यकारित्वे तेजसा केवलस्य विषयस्य संस्कारः क्रियते, इति वाच्यम्,
आलोकस्थितस्य विषयस्य सर्वग्रहणप्रसङ्गादविशेषाभावात् ।

प्रश्नः २६ — भेदानुकारो ज्ञानस्य वाचश्चोपप्लवो ध्रुवः ।
क्रमोपसृष्टरूपा वाग्ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयम् ॥
कारिकेयं प्रौढ्या व्याख्यायताम् । (१६७५)

उत्तरम् — स्फोटस्यैकत्वे पदानां वाक्यानाञ्च भेदः कथम्भवतीति ज्ञापना-
र्थमवतारिता कारिकेयम् ।

ज्ञानं ज्ञेयव्यपाश्रयम्, वाक् (च) क्रमोपसृष्टरूपा (अतः) ज्ञानस्य वाचश्च
भेदानुकार उपप्लवो ध्रुव इत्यन्वयः ।

अभिन्नमपि ज्ञानं ज्ञेयं विषयमाधारीकृत्यैव व्यवहारविषयो भवति ।
अक्रमा स्फोटरूपा वाग् अपि व्यञ्जकध्वनिगतक्रमेणैवोपलभ्यते । अतो ज्ञानस्य
वाचश्च अनुकारो विषयावभाषरूपो वर्णपदवाक्यावभासरूप उपप्लवः
(कल्पना) ध्रुवो भवतीत्यर्थः ।

अर्थाद् यथा घटपटमदुपाधिवदभिन्नस्याप्याकाशस्य घटाकाशः पटा-
काशो मटाकाशश्चेति भेदा उपलभ्यन्ते । एवं ज्ञानस्यैकत्वेऽपि घटपटादिरूप-
विषयोपधिवद्वा घटज्ञानं परज्ञानमित्यादिभेदविशिष्टं ज्ञानं व्यवहार-
विषयो भवति । तथैव चैकस्यैवाभिन्नस्य स्फोटस्य घटपटादिव्यञ्जकध्वनि-

गतक्रमोपाधिवशात् 'घट' 'पट' इत्यादिरूपेण (नानावर्णपदवाक्यरूपेण च) भेदावभासो भवति । वस्तुतस्तु—अभिन्न एव स्फोटः, भेदस्तु सर्वथा तत्रोपाधिकृतोऽज्ञास्तबिक इति सिद्धयति । वाग्वह्मणः स्फोटस्य नित्यत्वम् अभिन्नत्वं वा "वागेव विश्वा भूतानि" "अनादिनिघ्नम्" इत्यादिभिस्तत्र तत्र सर्वथा सुसमाहितम् ।

प्रश्नः ३० — ग्रन्थकृदभिमतं स्फोटस्वरूपं निरूपयत ।

उत्तरम्—द्वावुपादानशब्देषु शब्दो शब्दविदो विदुः ।

एको निमित्त शब्दानामपरोऽर्थे प्रयुज्यते ॥

इति कारिकाया द्वौ शब्दौ वाक्यपदीयकारेण स्पष्टं प्रतिपादितौ । तत्र एको वैखरीरूपः, अपरः स्फोटरूपः । तत्र श्रूयमाणानां शब्दानां च वाचकत्वं किन्तु तदभिव्यक्त्यस्फोटस्यैव । अतः स्फोटव्यञ्जकत्वादेवार्थ-विवक्षया प्रयोक्ता शब्दान् वैखरीरूपान् प्रयुङ्क्ते, इति स्फोट एव शब्दानां निमित्तम् । तथा च वैखरीरूपः शब्दोऽर्थबोधनेच्छया स्फोटप्रकाशनाय उच्चार्यते एवमर्थस्य वाचकः स्फोट एव इति स्फुटीभवति । अत एव स्फुटत्यर्थोऽस्मादिति स्फोटशब्दस्य व्युत्पत्तिः साधु सिद्धयति । अत एव च—

वितर्कितः पुरा बुद्ध्या कश्चिदर्थे निवेशितः ।

कारणेभ्यो विवृतेन ध्वनिना सांजुगृह्यते ॥

इत्युक्तं वाक्यपदीये । उच्चारणात्प्राक् बुद्ध्या वितर्कितः कश्चिदर्थे निवेशितो विवृतेन ध्वनिना अविक्रियमाणघर्मकोऽपि विक्रियमाणध्वनिधर्मेण ध्वनिकत्वादिना भासते इति तदर्थः । एवं हि मध्यमानादव्यङ्ग्यत्वं स्फोटस्य प्रकारान्तरेण सिद्धम् । तथा च ध्वनिनाऽभिव्यक्तः स्फोटोऽक्रमोऽपि निरवयवश्च सक्रमोऽवयवान् वर्णपदादिनानाभेदभाक् भवति । शब्दानामर्थबोधनार्थमस्य स्वीकृतिरवश्यं कर्तव्या भविष्यति । स एवार्थबोधक इति पूर्वमत्रैव निरूपितम् । अत एव नष्टविद्यमानयोरवयवहितोत्तरत्वस्य वक्तुमशक्यतया पूर्वापरीभाव-रूपक्रमविशेषस्य ज्ञानसम्भव इति पूर्वोक्तरीत्या अन्त्यवर्णानुभवोद्बुद्धसंस्कारेण युगपत्सर्ववर्णस्मरणेन पदप्रत्ययोपपादनस्य कतुमशक्यत्वात् येन क्रमेणानु-भवस्तोऽयं क्रमेण तत्संस्कारादिव इति नियमाभावेण विपरीतक्रमेण

संस्कारबोधे "सरो रस नदी दीन" इति विपरीतक्रमापत्तो प्रत्येकमन्यार्थ-
 बोधापत्तेः, अविद्यामानस्य घटशब्दस्य शक्त्याश्रयत्वानुपपत्तिश्च, अद्विष्टमा-
 नस्याश्रयत्वाङ्गीकारे 'नष्टो घटो जलवान्' इत्यापत्तिश्चेति — आकृतिम-
 नङ्गीकुर्वतो ज्ञेकध्वनिव्यङ्ग्यां नित्यामक्रमां शब्दशक्तिं स्फोटाख्यां मध्यमा-
 नादव्यङ्ग्यां वाचकत्वेन स्त्रीकरोति नागेशः, इति तथैव तत्स्वरूपमवगन्तव्यम् ।
 एवम् — अन्यवर्णपदवाक्याभिव्यक्तस्य स्फोटस्याक्रमस्याविभक्तस्यापि वर्णपद-
 वाक्यादिरूपेणोपलब्धिर्भवति । उपलब्धे च तस्मिन् स्फोटे एव सर्ववर्णपद-
 वाक्यानामर्थबोधः, अतथात्वेऽपि स्फोटस्य तथात्वं च भवति । एतदेव
 सर्वम् —

नादैराहितबीजायामान्त्येन ध्वनिना सह ।
 आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥
 नादस्य क्रमजन्यत्वात् न पूर्वो नापरश्च स ।
 अक्रमः क्रमरूपेण भेदवान् इव जायते ॥
 प्रतिबिम्बं यथा यत्र स्थितं तोयक्रियावशात् ।
 तत्प्रवृत्तिमिवाप्नोति स धर्मः स्फोटनादयोः ॥
 पदे वर्णा न विद्यन्ते वर्णैर्ववयवा न च ।
 वाक्यात्पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ॥

अपि च —

स्फोटस्याभिन्नकालस्य ध्वनिकालानुपातिनः ।
 ग्रहणोपाधिभेदेन वृत्तिभेदं प्रचक्षते ॥
 स्वभावभेदान्नित्यत्वे ह्रस्वदीर्घप्लुतादिषु ।
 प्राकृतस्य ध्वनेः व्यक्तः शब्दस्येत्युपचर्यते ॥
 शब्दस्योर्ध्वमभिव्यक्तेर्वृत्तिभेदे तु वैकृताः ।
 ध्वनयः समुपोहन्ते स्फोटात्मा तैर्न मिद्यते ॥
 प्रत्येकं व्यञ्जका भिन्ना वर्णवाक्यपदेषु च ।
 तेषामत्यन्तभेदोऽपि संकीर्णा इव शक्तयः ॥
 अनेकव्यक्त्यभिव्यक्त्या जातिः स्फोट इति स्मृताः ।
 कश्चिदव्यक्त्य एवास्या ध्वनित्वेन प्रकल्पिताः ॥

इत्यादिभिः कारिकाभिर्वाक्यपदीयकारेण स्फोटस्य स्वरूपं स्फुटीकृत-
मस्ति । एवं वर्णपदवाक्यस्य वर्णजाति-रदजाति-वाक्यजाति-अखण्डरद-अखण्ड-
वाक्य-स्फोटेत्यादि-अष्टानां स्फोटानां सिद्धिमेवात्र वाक्यस्फोटः (अखण्ड-
वाक्यस्फोटः) ।

प्रश्नः ३१— स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेर्ग्रहणमिष्यते ।

कैश्चिद् ध्वनिरसंवेद्यः स्वतन्त्रोऽन्यैः प्रकल्पितः ॥

इति कारिका सविशदं व्याख्येया । (१६५०)

उत्तरम्—(कैश्चिद्) स्फोटरूपाविभागेन ध्वनेः ग्रहणम् इष्यते, कैश्चित्
(तु) ध्वनिः असंवेद्य इष्यते, अन्यैः स्वतन्त्रः प्रकल्पित इत्यन्वयः ।

केषाञ्चिन्मते ध्वनेर्ग्रहणं स्फोटरूपाविभागेन भवति, अपरेषाञ्च मते
ध्वनिरसंवेद्योऽस्ति अन्येषाञ्च विदुषां मते ध्वनेः स्वतन्त्रः—पृथग्रूपेण ग्रहणं
भवतीति कारिकासरलार्थः । एते त्रयः पक्षा अप्रेष्वलोकनीयाः ।

यथा जपाकुसुमादिरूपानुषक्त एव स्फटिकादि गृह्यते, तथा ध्वनिरूपानु-
सक्त एव स्फोटो गृह्यते इति ताल्वादिकरणाभिधातजन्यध्वन्यभिव्यङ्ग्य-
स्फोटरूपाभेदेन ध्वनेः प्राकृतध्वनेर्ग्रहणं स्वीक्रियते इति प्रथमपक्षः । अत्रेदं
रहस्यमस्ति—यथा प्रभाकरादिकारणजन्यालोकाभिव्यङ्ग्यस्तम्भरूपाविभागेन
आलोकस्य प्रतिपत्तिर्भवति नालोको न वा स्तम्भः परस्परं विभागेन ग्रहीतुं
शक्यते, तथापि प्रभाकरजन्य आलोकः काष्ठादिजन्यस्तु स्तम्भादिरिति । तयो-
र्भेदो व्यवस्थाप्यते तथा ताल्वादिकारणजन्यध्वन्यभिव्यङ्ग्यस्फोटस्वरूपा-
विभागेन ध्वनेः प्रतिपत्तिर्भवति न ध्वनिर्नापि स्फोटं परस्परं विभागेन ग्रहीतुं
शक्यते, तथापि ताल्वादिकारणजन्यो ध्वनिर्नित्यत्वादकार्यश्च स्फोट इति
अनयोर्भेदो व्यवस्थाप्यते न तु तयोर्भेदेन ग्रहणं केवलमेतद्वेव संभवति यद्
आलोक जनिता स्तम्भादिप्रतिपत्तिः, ध्वनिजनिता तु स्फोटप्रतिपत्तिरिति ।
अत एवाहश्लोकवार्तिककारः—

नादेन संस्कृताज्जोत्राद् यदा शब्दः प्रतीयते ।

CC-0. In Public Domain. Panini Kanya Maha Vidyalaya Collection.

तदुपश्लेषतस्तस्य बोधं केचित्प्रचक्षते ॥ इति ।

अश्रुतस्यापि वायुसंयोगविभागरूपस्य ध्वनेः शब्दोपश्लेषेण ग्रहणमिति भावः ॥

यथा विषयानुभवमुत्पादयन्त्यपीन्द्रियाणि असंवेद्यान्येव भवन्ति, तथैव स्फोटज्ञानमुत्पादयन्नपि ध्वनिरसंवेद्य एव इति द्वितीयः पक्षः । अत्रेदं रहस्यमवधेयम्—यथा विषयप्रतीतिरूपकार्यदर्शनाद् विषयप्रतीत्यन्यथानुपपत्त्याऽनुमेयं किमपीन्द्रियमस्तीति अवगम्यते, तथैव स्फोटोपलब्धिरूपकार्यान्यथानुपपत्त्या कश्चिदतीन्द्रियं ध्वनिरस्तीत्यनुमीयते । यथा वा पित्तानवगमेऽपि तद्गत-
तिक्तत्वेन मधुरप्रतीतिवतः पित्तगतपीतरूपेण च शंखादिप्रतीतिवत्, ध्वनेर-
नवगमेऽपि ध्वनिरूपमिश्रितः शुद्धः स्फोट एव प्रतीयते । भेयर्घातस्यनेऽपि ताडनादिनाऽभिव्यक्तः स्फोट एव श्रोत्रग्राह्य उपलभ्यते, न ध्वनिः (प्राकृतो ध्वनिरित्यर्थः) । अत्र शब्दानां चिराचिरोपलब्धिकरात्पमहत्त्ववात् वैकृत-
ध्वनिरेवाल्पत्वादिना लक्ष्यते, न प्राकृतो ध्वनिर्नवा स्फोट इति । तथा चोक्तं श्लोकवार्तिके—“नैव वा ग्रहणं तेषां शब्दे बुद्धिस्तु तद्वशात्” इति । अत्र तेषां=ध्वनीनाम् इत्यर्थः । अगृहीतेऽपि ध्वनिरूपे व्यञ्जके तद्वशात्तत्सत्ता-
मात्रेण शब्दग्रहणमिति तदभावः ।

दूरादुपलब्धी स्वतन्त्रः शुद्धः स्फोटाभिहितो ध्वनिरेव केवलो वैयाकरणै-
र्गृह्यते, न वायवो वायुसंयोगा वाऽश्रुतत्वादित्यभ्युपगमेन ध्वनेरेव श्रुतत्वात्
इति तृतीयः पक्षः । तदुक्तं श्लोकवार्तिके—“ननु यस्य द्वयं श्रोत्रं तस्य बुद्धिद्वयं
भवेत्” इति । यस्य=वैयाकरणस्य, द्वयं ध्वनिः स्फोटश्च, श्रोत्र=अङ्गं
व्यञ्जकं च श्रोत्रग्राह्यमित्यर्थः । स्पष्टश्चायं पक्षः तपरसूत्रे—

ध्वनिः स्फोटश्च शब्दानां ध्वनिस्तु खलु लक्ष्यते ।

अल्पो महोश्च केषाञ्चिदुभयं तत्स्वभावतः ॥

इति भाष्ये तत्प्रदीपोद्योते च ।

प्रश्नः ३२—नादेराहितबीजायामान्त्येन ध्वनिना सह ।

आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ शब्दोऽवधार्यते ॥

उत्तरम्—शब्दस्वरूपस्यावधारणमनुभवो ज्ञानं प्रत्यक्षं वा कथम्भवतीत्यत्र
वर्ण्यते ।

नादेराहितबीजायाम् आवृत्तपरिपाकायां बुद्धौ आन्त्येन ध्वनिना सह
शब्दोऽवधार्यते इत्यन्वयः ।

नादः पूर्वपूर्वध्वनिभिः, आहितबीजायाम्=आहितम् उत्पादितं बीजं भावना
यस्याम्, तस्याम् आवृत्तपरिपाकायाम्=आवृत्तोऽभ्यस्तः परिपाको यस्याः
सा, तस्याम्, अथवा आवृत्तः सञ्ज्ञातोऽवधारणविघ्नभूतस्य रागादिकषायस्य
परिपाकः परिपाचनं यस्याम्, तस्याम् अवधारणयोग्योद्बुद्धसंस्कारायां बुद्धौ
आन्त्येन ध्वनिना सह अन्त्यध्वन्यवधारणसमकालं शब्दोऽवधार्यते इत्यर्थः ।
प्राथमिकेन ध्वनिना किञ्चिद्भावनाबीजमाहितं तेन कश्चित् कार्यजननशक्ति-
विशेषरूपः परिपाकः सञ्ज्ञातः । एवं द्वितीयेन, एवमेव तृतीयेनापि । तथा च
पूर्वपूर्वध्वन्यवधारणमनु यदाऽन्त्यो ध्वनिरेवधार्यते तदा गौरित्येवं सर्वं शब्द-
स्वरूपमवधार्यते । एवमुत्तरोत्तरवर्णोपलब्धिवेलायामपि पूर्वपूर्ववर्णाः स्मृत्याऽनु-
भूयन्ते तेनान्त्यवर्णोपलब्धावपि पूर्वं सर्वे वर्णाः स्मृत्याऽन्त्यश्चानुभूता इति
प्रत्यक्षस्मरणात्मिकया चित्ररूपया बुद्ध्या क्रमेणानुभूतवर्णसमूहः समकालमेव
गौरित्येवं शब्दः प्रत्यक्षीभवतीति भावः ।

अत्र नादो नाम वर्णातिरिक्तो वर्णव्यञ्जको वायवीयाः संयोगविभाग-
विशिष्टा वायव्यो वा इति मीमांसकादयः स्वीकुर्वन्ति । शब्दो हि द्विविधो
ध्वन्यात्मको वर्णात्मकश्च । तत्र ध्वन्यात्मकः शङ्खभेर्यादिशब्दः, वर्णात्मकः
ककारादि शब्दः । अत्र यो हि ध्वन्यात्मकः शब्दः स एव नादपदवाच्यो
वर्णव्यङ्ग्यश्चेति मीमांसकादीनां निश्चूतार्थः । वैयाकरणानां तु उभयोरपि
वायुगुणत्वं शब्दत्वम् । अनेनैव वर्णात्मकेन नादेन व्यज्यते स्फोटः । पूर्वोक्तो
नादपदवाच्यः शब्दः प्रतीतपदार्थको ध्वनिः लौकिकानाम् । सिद्धान्ते स्फोटस्य
वस्तुतः शब्दत्वेऽपि प्रतीतपदार्थको लोके ध्वनिः शब्द इत्यपि अभिमत एव
वैयाकरणानाम् । वायुगुणत्वेन च अस्यैव ककारादिवर्णरूपशब्दस्य व्यवहारोऽत्र
क्रियते । स एव नादः ककारादिव्यक्तवर्णरूपो हृदयदेशस्थः स्फोटरूपः शब्दस्य
व्यञ्जको भवति । एतरेव वर्णरूपनादेराहितबीजायां बुद्धौ अन्त्येन ध्वनिना

सह शब्दः स्फोटरूपोऽवधार्यते इति स्पष्टार्थोऽवगन्तव्यः । एवमत्र नाद-
पदेन ध्वनिपदेन च ककारादिवर्णरूपो ध्वनिगृह्यते शब्दपदेन स्फोट इति
गृह्यते, इति विवेकः । ”

प्रश्नः ३३—शब्दस्य परिणामोऽयमिति कारिका प्रोक्ष्या व्याख्येया ।

इत्युच्यते

अथवा

शब्दादेव संसारस्य सृष्टिर्भवतीति निरूपयन्नवतरितेयं कारिका
भर्तृहरिणा वाक्यपदीयब्रह्मकाण्डे ।

उत्तरम्—अयं शब्दस्य परिणाम इति आम्नायविदो विदुः एतद्विश्वं
प्रथमं छन्दोभ्य एव व्यवर्तत इत्यन्वयः ।

अयं संसारः शब्दस्य परिणाम इति वेदविदो विदुः । एतद्विश्वं सृष्ट्यादौ
प्रथमं छन्दोभ्यः शब्दस्वरूपवेदेभ्य एव व्यवर्तत=निर्मित इति सरलार्थः ।

तथा च श्रुतयः—“एष वै छन्दस्यः साममयः प्रथमो क्षन् वैराजः पुरुषः
योन्नमसृजत तस्मात्पशवोऽजायन्त पशुभ्यो वनस्पतयो वनस्पतिभ्योऽग्निः”
“स उ एवैष ऋद्धमयो यजुर्मयः साममयो वैराजः पुरुषः”, “वागेव विश्वा-
भुवनानि जज्ञे” “स भूषिति व्याहरत् भूमिमसृजन्” इति ।

स्मृतयः—वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाश्च निर्ममे । इति ।

पुराणानि—विभज्य बहुधात्मानं स छन्दस्यः प्रजापतिः ।

छन्दोमयीभिर्मात्राभिर्बहुधैव विशेषतम् ॥

साध्वी वाग्भूयसी येषु पुरुषेषु व्यवस्थिताः ।

अधिकं वर्तते तेषु पुण्यं रूपं प्रजापतेः ॥

प्राजापत्यं महत्तेजस्तत्पात्रैरिव संबृत्तम् ।

शरीरभेदे विदुषां स्वयोनिमुपधावति ॥

यदेतन्मण्डलं भास्वद् धाम चित्रस्य राघसः ।

तद्भावमभिसंभूय विद्यायां प्रविलीयते ॥

इत्यादि श्रुतिस्मृतिपुराणादिदृष्टान्तेनापि प्रमाणितो भवति उपर्युक्त-

कारिकार्यो यत् शब्दादेव सृष्टिर्भवतीति ।

शब्दब्रह्मणो वर्धमानः संसारः किं शब्दब्रह्मणो विवर्तः परिणामो वा इत्यवशिष्यते विचारयितुम् । यतो ह्यत्र उपरिकारिकायां 'परिणामोऽयम्' अथश्च व्यवर्तते इति च उभयमाम्नातम् । तदुभयोः सर्वथा विरुद्धत्वात् कथमत्र संसारस्य परिणामत्वस्य विवर्तत्वस्य कथनं कृतमस्ति, यतो हि उपादान-समसत्ताकार्यापत्तिः परिणामः । यथा दुग्धस्य दधिभावम्—उभयोरपि व्यावहारिकसत्तत्वात् । उपादानविषयसत्ताकार्यापत्तिविवर्तः । यथा शुक्तिकाया रजतत्वमानम् । शुक्तिकाया व्यावहारिकसत्तात्वाद् रजतत्वस्य च प्रातिभासिकसत्तात्वाद् इति चेदुच्यते । प्राचां ग्रन्थेषु वाक्यपदीयहेलाराजीयादिटीकासु च शाब्दिकानां विवर्तस्यैव सिद्धान्तेन जगतः शब्दब्रह्मणो विवर्तत्वमेव सिद्ध्यति । एवञ्चायं परिणामशब्दो विवर्तस्यार्थे एव पतितो वाक्यपदीयकारेणेत्यवगन्तव्यम् । यतो हि विवर्तस्यैवार्थेऽन्येषु ग्रन्थेष्वपि (शान्तिरक्षितभवभूतिनिमित्तेषु) परिणामशब्दस्य पर्यायेण प्रयोगः कृतोऽस्ति ।

शब्दब्रह्मणः संसारस्य विवर्तश्चैवमवगन्तव्यः—सृष्टेरादौ अनादितिष्ठनं सर्वग्राह्यग्राहकारविर्वाजितं पश्यन्तीवारूपं शब्दब्रह्म सृज्यमानप्रपञ्च-वैचित्र्यहेतुप्राप्तिकर्मसहकृतम् अपरिमितनिरूपितशक्तिविशेषविशिष्टमाया-सहितं यत् नामरूपात्मकनिखिलं प्रपञ्चं प्रथमं बुद्धावाकलटय "एकोऽहं बहु स्याम्" इति एतत्करिष्यामीत्येतद्वा सञ्जयति । ततो निजया स्वातन्त्र्य-कालशक्त्या समेतोऽपञ्चीकृतानि भूतानि क्रमेण तेष्व्यश्चान्यं चामरूपात्मकं जगत् उत्पादयति । तथा चैवं सर्वमन्यत् जगतः सृष्टिसंहारादि अन्येषामि-वैवावगन्तव्यमिति । शब्दब्रह्माणश्च कूटस्थनित्यता एव वाक्यपदीयकारस्याभि-मता । एवमेतद् विरुद्धं यत्सर्वं येन केनापि व्याख्यातं तत्सर्वं सर्वथा वाक्य-पदीकारस्याभिमतविरुद्धमित्येवावगन्तव्यमिति शम् ।

प्रश्नः ३४—न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमाद्वते ।

अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

कारिकेयं विशदं व्याख्येया ।

(१६७७।१६७६)

उत्तरम्—सर्वं ज्ञानं शब्दानुविद्धमेव भवति इति प्रतिपादयता कारि-
केयमवतारिता ।

स प्रत्ययो लोके नास्ति यः शब्दानुगमादृत (भवति) सर्वं ज्ञानं शब्देन अनुविद्धमिव भासते इत्यन्वयः ।

लोके तादृशः प्रत्ययो नास्ति यः शब्दानुगमं विना भवितुमर्हति एवं ज्ञानं शब्देन अनुविद्धमिव=संलक्ष्णमिव भासते इति तदर्थः ।

अयम्भावः—सर्वे अर्थाः सर्वथा सर्वदा सर्वत्र नामान्विता एव भवन्ति अर्थात् स तादृशः कश्चिद् पदार्थः नास्ति यः कदाचित् क्वचिद् कथंचिदपि नाम्ना=स्ववाचकेन शब्देन वियुज्यते । प्रतीयमानाश्चार्थाः शब्दसामानाधिकरण्येन अवगम्यन्ते, गौरित्यर्थः अश्वः इत्यर्थः इति शब्दार्थयोस्तादात्म्यमपि सिद्ध्यति । रूपादिप्रतिपत्त्युपाये चक्षुरादिइन्द्रियादौ न तथा रूपादिसामानाधिकरण्ये केनाप्यनुभूयते । अपि च अनुमित्यादिष्वपि प्रत्ययेषु शब्दसम्भेदेनैव प्रमात्वेन प्रत्ययस्य (ज्ञानस्य) शब्दानुबोधः सुसाधित एव षड्जादिषु शब्दापकर्षोत्कर्षाभ्याम् अर्थापकर्षोत्कर्षथोरुपलब्ध्यापि शब्दार्थयोस्तादात्म्यस्य अर्थस्य शब्दपारतन्त्र्यस्य शब्दानुबोधस्य चार्थप्रत्ययस्य समाधानं भवति । एवं वैयाकरणनिर्विकल्पकेऽपि ज्ञाने (घटघटत्वयोर्भावे) घटादितादात्म्यापत्तेरघटादिशब्दोऽपि भासते इति स्वीकुर्वन्ति । तथा च निर्विकल्पकं सविकल्पकं किञ्चिदपि ज्ञानं शब्दपूर्वकमेव भवति इति ज्ञाने शब्दानुबोधः सिद्ध्यति । शब्दानुबोधश्चायं बहुधा विद्वद्भिः प्रमाणीकृतः । तथा हि तात्पर्यटीकायाम्—‘नामरहितमविकल्पकं नास्तीति ये विप्रतिपद्यन्ते तन्मतमपचिकीर्षुरप्यन्यस्यति भाष्यकारो यावदर्थं वै नामधेयशब्दा इति, तथा च नाविकल्पकं शब्दरहितमस्तीति तात्पर्यार्थः, तथा चाहुः—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके’ इति, बालमूकादीनामपि विज्ञानं शब्दानुबोध्यवदेवानादिशब्दभावनावशाद् इति च वैयाकरणमतत्वेनोपन्यस्तम् । एवम्—नामार्थसंसर्गविषयकत्वं सविकल्पकलक्षणं वेदादिभिः कीर्तिदिङ्नागादिभिः सविकल्पके शब्द-शब्दमानमभ्युपेतम् ‘इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षलक्षणेऽव्यपदेश्यमिति विशेषणं वदता गीतमेव, शाब्दविषयकत्वापत्तिरिति वदता कात्यायनेन, शाब्दविषयकमेव शाब्दत्वं न तु शब्दजन्यत्वमिति अशब्दोपायेऽनुमेयादौ न शब्दसम्भेदेनार्थाधिगमो भवेदिति । तस्मिन्नेव सूत्रे वदता वाचस्पतिमिश्रेण च सर्वत्र ज्ञाने शब्दानुगमः स्वीकृत एव । स्व रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञाति सूत्रे भाष्येऽपि शब्दपूर्वकश्चार्थ-

संप्रत्ययं इति कथनेन तमेवोपयुक्तार्थं (सर्वत्र शब्दानुबोधवन्तम्) समर्थयति भाष्यकारः । मन्त्रे चक्षुषि च यदुच्यते तत्र मन्त्रशब्दादौ कार्यासम्भवेन मन्त्रादिसहचरितेऽर्थे भविष्यतीति भाष्यसाहचर्यं च शब्दानुबिद्धस्यैवार्थस्यावगमाद् इति कैयटः स्पष्टं कथयति । अत एवोक्तमग्रे वाक्यपदीयकारेण ---

वाग्रूपता चेन्निक्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥ इति ।

अवबोधस्य ज्ञानस्य शाश्वती नित्या । हेतुभूता वाग्रूपता वाग्रूपानुषङ्गी यदि उत्क्रामेत् निर्गच्छेत् तदा वृत्पन्नः स्थितो वापि प्रकाशो न प्रकाशेत । यतो सा वाग्रूपता प्रत्यवमर्शिनी विद्यते, अर्थात् प्रकाशस्यापि प्रकाशिका विद्यते इति तदर्थः । एवं हि शब्दानुबोधाभावे प्रकाशाप्रकाशयोऽरपि ज्ञानं न भवितुमर्हति । अतो यावत्स्थास्तुचारिण्यु तदनुबोधोऽस्ति एवं शब्दज्ञानपूर्वकमेव समेषां पदार्थानां ज्ञानं भवितुमर्हतीति बहुशः सर्वत्र सर्वथा शब्दानुबोधः प्रमाणितो भवति ।

प्रश्नः ३५—वाग्रूपता चेन्निक्रामेदवबोधस्य शाश्वती ।

न प्रकाशः प्रकाशेत सा हि प्रत्यवमर्शिनी ॥

प्रसंगनिर्वेशपुरःसरं व्याकुल ।

(१६=०, १६७८)

उत्तरम्—न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादुते ।

अनुबिद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥

इति कारिकया यो हि शब्दानुगमः शब्दानुबोधो वर्णितः, तमेव ब्रह्मीकर्तृ-
मेषाऽवतारिता कारिका ।

अवबोधस्य शाश्वती वाग्रूपता निक्रामेत् चेत् प्रकाशो न प्रकाशेत, स हि प्रत्यवमर्शिनी (अस्ति) इत्यन्वयः ।

यथा हि अग्नेः प्रकाशकत्वस्वरूपमस्ति यथा वा आत्मनश्चेतन्यं सिद्धमस्ति । तथैव अवबोधस्य ज्ञानस्य शाश्वती नित्या वाग्रूपतापि सिद्धेव । एवं यावदवबोधस्य वाग्रूपताऽस्ति सा यदि अवबोधान्निक्रामेत् निर्गच्छेत्तदा प्रकाशो जायमानवबोधो वा न प्रकाशेत—प्रकाशक्रियासाधनं भवितुं नाहति । यतो हि सा

वाग्रूपताञ्चबोधस्यापि प्रत्ययमार्शनी भवति । यथा हि अनुव्यवसायो व्यवसाय-
स्यापि प्रकाशको भवति । तथा चाहुः—इह त्रीणि ज्योतीषि त्रयः प्रकाशाः
स्वरूपपररूपयोरवद्योतकाः, तद् यथा योऽयं जातवेदाः यश्च पुरुषेषु अन्तरः
प्रकाशः यश्च प्रकाशाप्रकाशयोः प्रकाशयिता शब्दाभ्यः प्रकाशः तत्रैतत्सर्व-
मनुविद्धं यावत्स्थाणु चरिणु च इति । विमर्शः प्रकाशश्चेति तत्त्वद्वयं
तत्र विमर्शः प्रकाशस्य प्रकाशक इति शैवाः । तत्र वैयाकरणैः विमर्शस्थानीया
वाग् स्वीक्रियते ।

अयं भावः—शब्दोल्लेखाभावे प्रत्ययोऽनासादितस्वभावो भवति । अतः
सर्वः प्रत्यय उपजायमानो नानुल्लिखितशब्दको भवति । तस्मात् इदपिदृश-
मित्यादिपरामर्शसमन्वितवेदने वेदनात्मकत्वमेव न साधयितुं शक्यते शब्दा-
नुल्लेखे । ननु ये च वृद्धव्यवहारोपयोगानासादस्तेषामनासादितशब्दार्थ-
सम्बन्ध-विशेषव्युत्पत्तिमत्त्वेऽपि प्रत्ययो भवतीति चेन्न तत्रापि तत् सत्
किमित्यादि-शब्दान्वितप्राप्तप्रकाशस्वभावतायाः सर्वप्रत्ययानां सिद्धत्वात् ।
न च स्वप्नादौ वाग्रूपता नास्ति इति वाच्यम् । तत्रापि सूक्ष्मवाग्रूपताया
अनुगमस्य सत्त्वात् ।

प्रश्नः ३६—शब्दब्रह्मणोः परस्परं तादात्म्यं प्रत्यक्षता कथं साधितमिति
युक्तिमिन्निरूपणीयम् । (१९७५)

जगत्कारणीभूतः परमात्मापि शब्दब्रह्म एवेति साधु विरूपयत ।

उत्तरम्—जगत्कारणीभूतः परमात्मा शब्दब्रह्म एवेति प्रतिपादयन् शब्द-
ब्रह्मणोस्तादात्म्यञ्च प्रतिपादयन्नवक्तारयति —

अपि प्रयोक्तुरात्मानं शब्दमन्तरवस्थितम् ।

प्राहुर्महान्तमृषभं येन सायुज्यमिष्यते ॥ इति कारिकाम् ॥

प्रयोक्तुरात्मानम् अन्तः अवस्थितं शब्दं महान्तम् ऋषभं प्राहुः, येन
सायुज्यमिष्यते इत्यन्वयः ।

प्रयोक्तुरुच्चारयितुर्जीवस्य अन्तः अन्तःकरणेऽवस्थितं स्थितं महान्त-
मृषभं व्यापकं देव स्वप्रकाशं ब्रह्मस्वरूपमृषयः प्राहुः । येन अविबृत्तवाग्रूपेण

ब्रह्मणा ध्वविगतक्रमोपरागाभावे सायुज्यमैक्यमिष्यते मुमुक्षुभिः । एवं हि अविद्यावशं शब्दं जीवः, अविद्यारहितं ब्रह्म भवति इति तत्त्वम् ।

“चत्वारि शृङ्गा त्रयोऽस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासो अस्य त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश” इत्येतद् व्याकरणशास्त्रस्य प्रयोजन-निरूपकस्य भाष्यस्य व्याख्यानभूतैव कारिकोपर्युक्ता भर्तृहरेः । अस्या भाष्योक्तकारिकाया व्याख्यानमपि तत्रैव महाभाष्ये कृतमेव स्वयं महाभाष्य-कृता । तथाहि—“चत्वारि शृङ्गा चत्वारिपदजातानि वामाख्यातोपसर्गनिपा-ताश्च, त्रयो अस्य पादाः, त्रयः काला भूतभविष्यदवर्तमानाः, द्वे शीर्षे द्वौ शब्दात्मानौ नित्यः कार्यश्च, सप्त हस्तासो अस्य सप्त विभक्तयः, त्रिधा बद्धः त्रिषु स्थानेषु बद्धः उरसि कण्ठे शिरसि, वृषभो वर्षणात् (कामानां) रोरवीति शब्दं करोति । कुत एतद् ? करोति शब्दकर्मा महा देवो मर्त्या आविवेशेति महान् देवः शब्दः मर्त्या मरणधर्माणो मनुष्यास्तानाविवेशेत्यर्थः” इति । अत्रोद्योतः—“महान् परब्रह्मरूपः, देवोऽन्तर्यामिरूपः शब्दो मर्त्येष्वविष्ट इत्यर्थः, इति एवं नित्यकार्यशब्दयोनित्यः सर्वव्यवहारयोनिरूपसंहृतक्रमरूपः सर्वसामन्तः सन्निविष्टः सर्वविकाराणाम्प्रभवः ब्रह्म एव ।” “एष ते आत्मा-ऽन्तर्याम्यमृतः” इत्यादिभिः श्रुतिरपि तदेव प्रमाणयति ।

एवं परमात्मा ब्रह्म वा व्याकरणानां शब्द एव इति सिद्धयति । एतदेव सर्वम् “अनादिनिघनम्” “एकमेव पदाम्नातम्” “अध्याहितकतमं यस्य” एकस्य सर्वबीजस्य” इत्यादिभिरपि ब्रह्मकाण्डीयवाक्यपदीयकारिकाभिरन्याभिरपि सविशदं सयुक्तिकं च सर्वथा प्रमाणितम् भवति । शब्दस्य या व्यापकता सर्वशक्तिमत्ता सर्वव्यवहारभूता सर्वाकारावभासकता सर्वबीजकता च वर्णिता-ऽस्ति यत्रयत्र सर्वत्र, तेन हि तस्य व्यापकत्वमीश्वरत्वं ब्रह्मरूपत्वं वा न साध्यितुं शक्यते, इति केन वक्तुं शक्यते । “शब्दपरिणामोऽयं” “न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके” इत्यादिभिर्वा, उत्पत्तिर्वा, व्यवहारो वा, ज्ञानं वा सर्वमपि ऋते शब्दा भविष्यति । सर्वत्र शब्दानुवेष्टोऽपि प्रमाणीभूतोऽन्तर्वा बहिर्वा किम्बहुना तस्य शब्दस्य ज्ञानरूपता, प्रकाशरूपता, आत्मरूपता, ब्रह्मरूपता, सर्वज्ञानप्रकाशोत्पत्तिहेतुता कस्य सहृदयस्य चेतनावर्जयति । अतो महता

देवेन नः साम्यं यथा (सायुज्यं) स्यादित्यध्येयं व्याकरणमिति व्याकरणाध्यय-
नस्य आत्मसाक्षात्कारः शब्दसाक्षात्कारो ब्रह्मसाक्षात्कारो वा प्रयोजनमिति
 महता कण्ठरवेण साधितं शाब्दिकानां प्रमाणैकपदवीकेन महर्षिणा पतञ्जलिना ।
 “तस्य प्रवृत्तिः तत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते” इत्युक्तवता भर्तृहरिणापि तमेव
 सर्वमनुपदं सर्वथा सर्वत्र समर्थितं समाहितञ्च । अत एव तस्माद् यः शब्दसं-
स्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः इत्युक्तम् । एवं हि शब्दब्रह्मपरमात्मस्वभेद
 एव सर्वथा श्रीभर्तृहरिणा साध्यते ॥

प्रश्नः ३७—तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा सिद्धिः परमात्मनः ।

तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञस्तद्ब्रह्मामृतमश्नुते ॥

इति सविशदं व्याख्येया ।

(१९७६)

उत्तरम्—शब्दब्रह्मणस्तादात्म्यभावोपयोग्यमुपायमुक्तवता भर्तृहरिणाऽवता-
 रिता कारिकाया ।

तस्माद्यः शब्दसंस्कारः सा परमात्मनः सिद्धिः तस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञः
 तद् अमृतं ब्रह्म अश्नुते इत्यन्वयः ।

तस्मात् शब्दब्रह्मणः सायुज्यमिष्टम्, स च शब्दः (ब्रह्म परमात्मा वा)
 प्रयोक्तुरन्तरवस्थित आत्मा इत्याद्युक्तमाहारम्यात् यः शब्दसंस्कारः अपभ्रंश-
 विवेकेन साधुत्वरूपस्य ज्ञानं सा परमात्मनः नित्यस्य शब्दब्रह्मणः सिद्धिः
 सिद्ध्युपायः । अतः तस्य शब्दस्य प्रवृत्तितत्त्वज्ञः तद् औपनिषदम् अमृतं ब्रह्म
 अश्नुते प्राप्नोति इति तदर्थः ।

अयं भावः—साधुत्वेन रूपेण संस्क्रियमाणे शब्देऽपभ्रंशरूपस्य साधुत्व-
 प्रतिबन्धकस्यापगमे धर्मेविशेषस्याविर्भावो भवति तेन हि अच्युतेन धर्मेविशेषेण
 ब्रह्मसाक्षात्काररूपस्वस्वरूपेण (स्वात्मरूपेण ब्रह्मणस्तादात्म्यमेव) ब्रह्मणः
 प्राप्तिः । एवं हि साधुत्वविषयिकया व्याकरणस्मृत्या शब्दसाधुत्वज्ञानपूर्वक-
 शब्दार्थतादात्म्यपूर्वकशब्दार्थोभयरूपसर्वात्मभूतसर्वकारेण सर्वतः उपसहृत्क्रमेण
 सर्वोपाधिविवर्जितेन शुद्धेन ब्रह्मणा महता देवेन सायुज्यं साम्यमभेदो वा
 भवतीति शब्दसंस्कारः परमात्मनः सिद्धिः प्राप्तेरुपाय एवेति सिद्ध्यति ।

एवञ्च साधुत्वस्य प्रवृत्तेर्व्यवहारस्य तत्त्वज्ञः तत्त्वज्ञाता औपनिषदं ब्रह्म

साक्षात्करोति । अथवा तस्य शब्दस्य षड्भावविकाररूपायाः प्रवृत्तेस्तत्त्वज्ञः
तस्य शब्दब्रह्म अश्नुते तेनैकीभवति । तथाचोक्तमेतदेव सर्वम्—

प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे व्यवस्थितः ।

क्रमसंहारयोगेन संहृतात्मानमात्मनि ॥

वाचः संस्कारमाधाय वाचं ज्ञाने निवेश्य च ।

विभज्य बन्धवमस्याः कृत्वा तां छिन्नबन्धनाम् ॥

ज्योतिरान्तरभासाद्य छिन्नग्रन्थिपरिग्रहः ।

परेण ज्योतिषैकत्वं छित्त्वा ग्रन्थीन् प्रपद्यते ॥ इत्यादिना ॥

तस्यायमर्थः—“तस्य प्राणेषु आशक्तिः” इति कारिकया प्राणाधिष्ठानः
बुद्ध्याधिष्ठानश्च विविधः शब्द उक्तस्तत्र शब्दः प्राणबुद्धिशक्तिभ्यां प्रतिलब्धा-
भिव्यक्तिरर्थं प्रकाशयति । यदा च प्राणवृत्तिमतिक्रामति तदा न वायोः
तत्तत्स्थानेषु अभिघात इति शब्दे भेदरूपावभासो न भवतीति भेदरूपस्या-
सत्यतावबोधात् प्राणवृत्तिमतिक्रान्ते वाचस्तत्त्वे बुद्धिस्थे व्यवस्थितो भवति ।
तत्रापि शब्दात्मा प्रत्यवभासमानः सक्रम इव भासते इति क्रमसंहारयोगेन
क्रमराहित्यभावनया आत्मनि बुद्धौ आत्मानं शब्दं संहृत्य क्रमसंहारबुद्ध्या
विषयीकृत्य वाचः संस्कारं ध्वन्युपरांग्राहित्यरूपम् आधाय कृत्वा वाचं ज्ञाने
निवेश्य अस्या वाचः बन्धनानि भेदरूपाणि विभज्य पृथक्कृत्य एनां वाचं
छिन्नबन्धनामविद्याहङ्काररहितां कृत्वा छिन्नग्रन्थिपरिग्रहः सन् आन्तरं
ज्योतिः पश्यन्ती वाग्रूपम् आसाद्य ज्ञात्वा ग्रन्थीन् छित्त्वा परेण ज्योतिषा
शब्दब्रह्मणा एकत्वं प्रतिपाद्यते ।

एवं विमर्श एव च परा वाक् शब्दब्रह्म इति च व्यपदेशो वैयाकरणानाम् ।
अपि च वैयाकरणानां मते शब्दब्रह्मणा तादात्म्यमेव जीवस्य मोक्षः ।
मोक्षेऽपि शब्दात्मनावस्थितिरिति निष्कर्षः ।

प्रश्नः ३८—शब्दसाधुत्वमूलक एव धर्मो नापञ्चशमूलकोऽपि ।

उत्तरम्—यथा साधुशब्दवदसाधुशब्दानामर्थबोधकत्वमस्ति तथा साधु-
शब्दवदसाधुशब्दानां धर्मजनकत्वं नास्ति । तदेव निरूपयन्—

रूपादयो यथादिष्टाः प्रत्यर्थं यतशक्तयः ।
शब्दास्तथैव दृश्यन्ते विषापहरणादिषु ॥

इति उक्तं भर्तृहरिणा । यथा रूपादयः प्रत्यर्थं यतशक्तयः दृष्टाः
तथैव विषापहरणादिषु (यतशक्तयः) शब्दाः दृश्यन्ते इत्यन्वयस्तस्य ।
यथा नीलं चक्षुषः अनुग्राहकं भवति, भास्वरं तु नेत्रस्योपघातकं भवति, तथा
च मधुरः श्लेष्मजनकः भवति, कटुकः पित्तजनकः इति प्रत्यक्षतः लोके
दृश्यते । एवमेव केषाञ्चित् शब्दानां मन्त्ररूपेण योजनायां विषापहरणादिकत्वं
प्रत्यक्षतः अवलोक्यते इति तदर्थः । एवं यथा रूपादीनां तेषु तेष्वर्थेषु यत-
शक्तित्वं विद्यते, शब्दावाञ्च विषापहरणादिषु यतशक्तित्वमवलोक्यते तथैव
साध्वसाधुशब्देषु धर्मं प्रति साधुशब्दस्यैव यतशक्तित्वमस्ति नासाधुशब्दस्य ।
एतदेव शब्दं समर्थयता भर्तृहरिणा—

यथैषां तत्र सामर्थ्यं धर्मोऽप्येवं प्रतीयताम् ।

साधूनां साधुभिस्तस्मात् वाच्यमभ्युदयार्थिभिः ॥

इत्युक्तम् । परन्तु यथारूपादीनां यतशक्तित्वं प्रत्यक्षसिद्धं शब्दविशे-
षाणाञ्च विषापहारकत्वं प्रत्यक्षसिद्धमस्ति तथा साधुशब्दानां धर्मजनकत्वं
प्रत्यक्षसिद्धं नास्ति, अपि तु आगमसिद्धमस्ति । एतदेव —

सर्वोऽदृष्टफलानर्थानागमात्प्रतिपद्यते ।

विपरीतञ्च सर्वत्र शक्यते वक्तुमागमे ॥

सर्वोऽदृष्टफलानर्थानागमात्प्रतिपद्यते विपरीतं सर्वत्र आगमे वक्तुं शक्यते
इति तदन्वयः । सर्वो लोकः अदृष्टफलानां ज्ञानमागमादेव करोति यदि शब्दस्य
पुण्यजनकता विषये आगमाद्विपरीतं कल्प्यते तदा तु सर्वत्र पुण्यजनकत्व-
विषये तथैव वक्तुं शक्यते । तथा च सर्वागमोपच्छेद एव भविष्यति, अतः यथा
“यजेत स्वर्गकामः” इत्यादि आगमेभ्यः यागस्य अदृष्टजनकता प्रमाणिता
भवति, एवं “एकः शब्दः सम्यक्ज्ञातः सुष्ठुप्रयुक्तः स्वर्गे लोके कामधुक
भवति” इत्यादि आगमेन साधुशब्दस्यैव धर्मजनकता अस्तीति प्रमाणिता
भवति । किञ्च—

साधुत्वज्ञानविषया सैवाव्याकरणस्मृतिः ।

अविच्छेदनशिष्टानामिदं स्मृतिनिबन्धनम् ॥ इत्युक्तम् ॥

प्रश्नः ३६—(क) वैखर्या मध्यमायाश्च पश्यन्त्याश्चैतदद्भुतम् ।

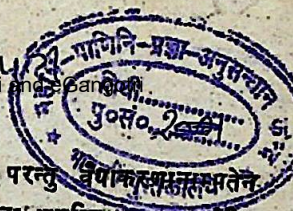
अनेकतीर्थभेदायास्त्रय्या वाचः परं पदम् ॥

इति कारिकामिमाम् सम्यङ् निरूपयत ।

(ख) 'त्रय्या वाचः परं पदम्' इति निपुणं विवेचयत । (१६५०)

(ग) कियत्यो वाचः, ताश्च काः, किञ्च तासां निर्वचनमिति स्फुटं लिखत । (१६५१)

उत्तरम्—व्याकरणशास्त्रस्य माहात्म्यमुदघोषयता भर्तृहरिणा एषा कारिका अवतारिता । अनेकतीर्थभेदाया वैखर्या मध्यमायाः पश्यन्त्याश्च त्रय्या वाच एतदद्भुतम् परं पदम् अस्तीत्यन्वयः । अत्र वैखर्या मध्यमायाः पश्यन्त्या अनेकभेदतीर्थायाः त्रय्याः, इति सर्वम् वाचो विशेषणमस्ति । एवञ्च अनेकभेदतीर्थाया वाचो वैखरी मध्यमा पश्यन्तीति त्रयो भेदा भवन्ति । तस्याश्च वाच एतदद्भुतम् व्याकरणशास्त्रम् परं पदम् अस्ति उत्कृष्टं स्थानमस्तीति तदर्थः । तत्र परश्रोत्रगोचरा श्लिष्टव्यक्तवर्णा वैखरी वाग् भवति । सा च प्राप्तसाधुभावा भ्रष्टसंस्कारा च भवति । अन्तःसन्निवेशिनी परिगृहीतक्रमेव बुद्धिमात्रग्राह्या सूक्ष्मप्राणवृत्यनुगता मध्यमा वाग् भवति । उपसंहृतक्रमा सत्यप्यभेदे समाविष्टक्रमशक्तिः पश्यन्ती वाग् भवति । सा चलाचला प्रतिलब्धसमाधाना च आवृता विशुद्धा च सन्निविष्टज्ञेयाकारा निराकारा च परिच्छिन्नार्थप्रत्यवभासा ससृष्टार्थ-प्रत्यवभासा प्रशान्तसर्वार्थ-प्रत्यवभासा च । तत्र व्यावहारिकीषु सर्वासु वागवस्थासु व्यवस्थितः साधवसाधुप्रविभागः * पुरुषसंस्कारहेतुः, परन्तु पश्यन्ती-रूपमनपञ्चमसंकीर्णलोकव्यवहारातीतम् । तस्या एव वाचो व्याकरणेन साधुत्वज्ञानलभ्येन वा शब्दपूर्वेण योगेन अधिगमो भवति । एवं भर्तृहरिमतेन वाचस्त्रयो भेदा भवन्ति । एतद् वैयाकरणसर्वसम्मतमतस्यानुमोदनं शिवदण्डिकारादिभिरप्यनुवृत्तं । तथा हि "इत्याहुस्त परं ब्रह्म यदनादि तथाक्षयम्- । तदसं

शब्दरूपं सा पश्यन्ती परा हि वाक्" इति । परन्तु तिसृणामपि वाचां स्थूलसूक्ष्मपरारूपेण त्रयो भेदा भवन्ति । तत्र वर्णविभागरहिता स्वरप्रधानसंगीतरूपा वाक् स्थूला पश्यन्ती भवति । सैव जिज्ञासायुक्ता सूक्ष्मा पश्यन्ती कथ्यते, जिज्ञासारहिता च परा पश्यन्ती भवति । एवमेव मृदङ्गादिषु हस्तादयाघाताद्युत्पन्ना ध्वनिरूपा स्थूला मध्यमा विद्यते । वादनेच्छारूपेणस्थिता सैव सूक्ष्मा मध्यमा भवति । विवादयिषा रहिता निरुपाधिका परा मध्यमा भवति । एवमेव विलक्षणरूपेण प्रतीयमाना वर्णरूपा वाक् स्थूला वैखरी विवक्षारूपा सूक्ष्मा वैखरी, विवक्षारहिता परसंविदरूपा परा वैखरी वागस्ति । "परा वाङ्मूलचक्रस्था पश्यन्ती नाभिसंस्थिता । हृदिस्था मध्यमा ज्ञेया वैखरी कण्ठदेशगा" इति यन्नागेशभट्टेनोच्यते तत्तु व्याकरणसिद्धान्तविरुद्धत्वाद्ध्येयमेव । भर्तृहर्यादिभिराचार्यैस्तिसृणां वाचामेव समर्थनात् । यद्यपि "चत्वारिवाक्परिमितां पदानि" इति मन्त्रस्य व्याख्यायां सायणनागेशादिभिः परादिचतसृणां वाचां व्याख्यानं कृतमस्ति, तथापि तद् नामाख्यातोपसर्गनिपादेति कैयटकृतव्याख्यानेन वैयाकरणसिद्धान्तेन च सर्वथा विरुद्धमस्ति, तस्य पश्यन्ती वाचः परारूपस्थित्या कथञ्चित् सङ्गतिः कर्तुं शक्यते एवं हि उपयुक्तायास्त्रय्या वाचः परं पदमेतद् व्याकरणशास्त्रमस्तीति साधु सिद्ध्यति ।

प्रश्नः ४० — अपभ्रंशानां वाचकत्वावाचकत्वयोर्युक्तायुक्तत्वं निरूपणीयम् ।

(१६७६)

उत्तरम्—तात्त्विकानां मते अपभ्रंशाः साक्षादवाचका भवन्ति । तदुक्तं भर्तृहरिणा—

ते साधुष्वनुमानेन प्रत्ययौत्पत्तिहेतवः ।

तादात्म्यमुपगम्येव शब्दार्थस्य प्रकाशकाः ॥ १५० ॥

इति ते अपभ्रंशाः गावी गोणी गोपोत्तलिकाविशब्दाः साधूनां शब्दानां विषये प्रयुज्यामानाः साधुषु अनुमानेन तदर्थं वाचकसाधुशब्दसमूहेन प्रत्ययस्य अर्थबोधस्य हेतवः कारणानि भवन्ति । एवं विदुषां कृते असाधुशब्दाः साक्षाद्

वाचकाः न भवन्ति । परन्तु सामान्यजनानां तत्र तदर्थभ्रमाद् बोधो भवति ।
एवं भ्रमाद् अपभ्रंशानां साधुशब्दार्थेषु तादात्म्यम् उपगम्य प्राप्य एव
अर्थप्रकाशकाः भवन्ति । तथा च अज्ञानां भ्रमाद् अपभ्रंशा एव साक्षाद्
वाचका भवन्ति । वस्तुतस्तु ते अवाचका एव । यतो हि—

न शिष्टैरनुगम्यन्ते पर्याया इव साधवः ।

ते यतः स्मृतिशास्त्रेण तस्मात्साक्षादवाचकाः ॥ १५१ ॥

शिष्टैः पर्यायाः साधव इव ते असाधुशब्दाः स्मृतिशास्त्रेण व्याकरण-
शास्त्रेण न अनुगम्यन्ते, अतः ते अपभ्रंशाः साक्षादवाचका एव अत्र दृष्टान्त-
दार्ष्टान्तिकम् उपस्थापयन् भवतु हरिः—

अम्बाम्बेति यथा बालः शिक्षमाणः प्रमाषते ।

अव्यक्तं तद्विदां तेन व्यक्ते भवति निर्णयः ॥

एवं साधो प्रयोक्तव्ये योऽपभ्रंशः प्रयुज्यते ।

तेन साधुव्यवहितः कश्चिदर्थोऽभिधीयते ॥

इति कथयति । परन्तु व्याकरणानां मते अपभ्रंशा अपि साक्षाद् एव
अर्थवाचका भवन्ति, न परम्परया तदुक्तं—

उभयेषामत्रिच्छेदादन्यशब्दविवक्षया ।

योऽन्यः प्रयुज्यते शब्दो न सोऽर्थस्याभिधायकः ॥ १५२ ॥

एवं कस्यचित् शब्दस्य स्थाने अन्य शब्दस्य प्रयोगेण तदर्थस्य बोधो न
भवति । अत्रायमभिप्रायः यत्र यस्य शक्तिग्रहो भवति यस्मिन्वर्थे स शब्दः
साधुर्वा असाधुर्वा तस्य तदर्थस्य बोधको भवति । तथा च यस्य असाधो
एव शक्तिग्रहः तस्य तत्साधुशब्दप्रयोगेऽपि बोधो न भवति । यस्य च उभयत्र
शक्तिग्रहः तस्य उभयप्रयोगेण बोधो भवति, विपर्ययेऽपि पर्यायशब्द इव ।
एवं साधवसाधुषु उभयेष्वपि वाचकत्वं समानमस्ति । अत एव साधवर्थ-
संक्षेपे असाधुशब्देन तदर्थनिर्णयः कियते । एवं अर्थवाचकत्वे उभयस्य
समानत्वेऽपि धर्माधर्मजनकत्वेन भेदः अस्ति, साधो प्रयोक्तव्ये धर्मः असाधो

चाधर्मः । अत एव समानायामर्यावगतावपि शास्त्रेण धर्मनियमः क्रियते इति भाष्यम्—

यथैषां तत्र सामर्थ्यं धर्मोऽप्येवं प्रतीयताम् ।

साधूनां साधुभिस्तस्माद्वाच्यमभ्युदयार्थिभिः ॥

शिष्टेभ्यः आगमात् सिद्धाः साधवो धर्मसाधनम् ।

अर्थप्रत्ययनाभेदे

विपरीतास्त्वसाधवः ॥

इति हरिकथनं च संगच्छते ॥

इति गांधीपुरमण्डलान्तर्गतसतरामगंजवाजारपत्रालयान्तर्गतमिश्रबलिषा-
ग्रामवास्तव्यपण्डित्रीरामयशसूनु डॉ. नर्मदेश्वरतिवारी विरचितं वाक्यपदीय-
रहस्यं सम्पूर्णम् ।

